

Издавач:

Центар за српске студије
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Главни и одговорни уредник:
Сузана Рајић

Уредник броја:
Чедомир Антић

Редакција:

Др Радос Јушић, Др Сузана Рајић, Др Милош Јагодић, Др Чедомир Антић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду); Др Дејан Микавица, Др Владан Гавриловић (Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду); Др Јасмина Милановић (Институт за савремену историју)

Иносјрани чланови редакције:

Др Људмила Васиљевна Кузмичева (Историјски факултет, Московски Државни универзитет М. В. Ломоносов, Москва), Др Венди Брејсвел (Школа за словенске и источноевропске студије, Лондон), Др Константин Владимирович Никифоров (Институт за славистику, Руска академија наука, Москва), Др Иван Парвев (Историјски факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Софија), Др Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Др Иван Балта (Филозофски факултет, Свеучилиште Ј. Ј. Штросмајера, Осиек)

Секретар редакције:
Др Данко Леовац

Адреса редакције:

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Одељење за историју, Чика Љубина 18–20,
11000 Београд

Телефон: 0113206293; *e-mail:* serbian.studies@gmail.com; srpske.studije@f.bg.ac.rs

Publisher:

Center for Serbian Studies
Faculty of philosophy
University of Belgrade

Editor in Chief
Suzana Rajić

Editor of Volume:
Čedomir Antić

Editorial Board:

Dr Radoš Ljušić, Dr Suzana Rajić, Dr Miloš Jagodić, Dr Čedomir Antić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade); Dr Dejan Mikavica, Dr Vladan Gavrilović (Faculty of Philosophy, University of Novi Sad); Dr Jasmina Milanović (Institute for Contemporary History)

Foreign members of the Editorial Board:

Dr Ljudmila Vasiljevna Kuzmičeva (Faculty of History, Moscow State University M. V. Lomonosov, Moscow), Dr Wendy Bracewell (School of Slavonic and East European Studies, London), Dr Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute of Slavic Studies, Russian academy of sciences, Moscow), Dr Ivan Parvev (Faculty of History, University St. Kliment Ohridski, Sofia), Dr Jan Pelikan (Faculty of Arts, Charles University, Prague), Dr Ivan Balta (Faculty of humanities and social sciences, J. J. Strossmayer University, Osijek)

Secretary of the Editorial Board:

Danko Leovac

Address:

Center for Serbian Studies, Department for history, Faculty of philosophy, Čika Ljubina Street 18–20,
11000 Beograd

Telephone: +381113206293; *e-mail:* serbian.studies@gmail.com; srpske.studije@f.bg.ac.rs

Прихваћено за штампу на седници Редакције 10. новембра 2021.

УДК: 94(=163.41)

ISSN 2217-5687

СРПСКЕ СТУДИЈЕ SERBIAN STUDIES

Књ. 12, 2021 / Vol. 12, 2021

Београд
2021.

САДРЖАЈ / CONTENTS

Чланци / Papers

Мирослав Поповић СТО СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА КАТЕДРЕ ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ (1851–2021) -----	11
Miroslav Popović ONE HUNDRED AND SEVENTY YEARS SINCE THE ESTABLISHMENT OF THE CHAIR OF SERBIAN HISTORY (1851–2021) -----	11
Славиша Негељковић ПРИЗРЕНСКА ЛЕГИЈА И ЊЕНА УЛОГА У ДОГАЂАЈИМА 1862. ГОДИНЕ -----	31
Slaviša Nedeljković THE PRIZREN LEGION AND ITS ROLE IN THE EVENTS OF 1862 -----	31
Немања Томић НАСЕЉАВАЊЕ УЖИЧКОГ КРАЈА ОД 1815. ДО 1878. ГОДИНЕ -----	45
Nemanja Tomić SETTLEMENT OF THE UŽICE REGION FROM 1815 TO 1878 -----	45
Nurbanu Duran THE ISSUE OF OTTOMAN SERBIAN EDUCATION FOLLOWING THE TREATY OF BERLIN ACCORDING TO THE OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS -----	64
Нурбану Дуран ПРОСВЕТНО ПИТАЊЕ КОД ОСМАНСКИХ СРБА НАКОН БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ПРЕМА ОСМАНСКИМ АРХИВСКИМ ДОКУМЕНТИМА -----	64
Сузана Рајић СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПРВОГ ПОЛИТИЧКОГ УГОВОРА НЕЗАВИСНЕ СРБИЈЕ (1881–2021). ДОБРО И ЗЛО „ТАЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ“ -----	85
Suzana Rajić ONE HUNDRED AND FORTY YEARS SINCE THE FIRST POLITICAL TREATY OF INDEPENDENT SERBIA (1881–2021). GOOD AND EVIL OF “SECRET CONVENTION” ----	85
Данијел Радовић „ГОРДИ СТАРАЦ“ И „ДЕРАН“ О ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ: ЈОВАН РИСТИЋ И МИЛОВАН МИЛОВАНОВИЋ (1888–1899) -----	121
Danijel Radović “PROUD OLD MAN” AND “ENFANT TERRIBLE” ABOUT THE POLITICS OF SERBIA: JOVAN RISTIĆ AND MILOVAN MILOVANOVIĆ (1888–1899) -----	121

Кристиан Јерић
СРПСКИ ПОСЛАНИЦИ НА УГАРСКОМ САБОРУ ОД 1910. ДО 1918. ГОДИНЕ -----142
Kristian Jerić
THE SERB MEMBERS OF THE DIET OF HUNGARY FROM 1910 TO 1918 -----142

Букашин Дедовић
ПРОТЕСТИ СРБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, СРБИЈИ, ЦРНОЈ ГОРИ
И ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ ПРОТИВ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ -----175
Vukašin Dedović
PROTEST OF SERBS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, SERBIA, MONTENEGRO,
AND THE OTTOMAN EMPIRE AGAINST THE ANNEXATION
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA -----175

Владимир Кривошејев, Нинослав Станојловић
ПОСЛЕДИЦЕ ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ 1918. ГОДИНЕ
У ЈАГОДИНИ И ЂУПРИЈИ -----205
Vladimir Krivošejev, Ninoslav Stanojlović
THE CONSEQUENCES OF THE SPANISH FLU IN JAGODINA AND ЂUPRIJA IN 1918 -----205

Љиљана Чолић
МУХАЏИРИ И МАТИЦА -----218
Ljiljana Čolić
MUHAJIRUN AND MATICA -----218

Зоран Ћирјаковић
TRANSITIONAL JUSTICE AGAINST DEMOCRACY IN SERBIA:
AIDING TRANSITIONS OR FACILITATING NEOCOLONIAL INTERVENTIONS -----230
Зоран Ћирјаковић
ТРАНЗИЦИОНА ПРАВДА ПРОТИВ ДЕМОКРАТИЈЕ: ПОМОЋ ТРАНЗИЦИЈИ
ИЛИ ОЛАКШИЦА ЗА НЕОКОЛОНИЈАЛНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ -----230

Грађа / Unpublished Documents

Горан Васин
ЕПАРХИЈА БАЧКА ПО ПОПИСУ ЗА 1916. ГОДИНУ -----261
Goran Vasin
THE EPARCHY OF BAČKA ACCORDING TO THE 1916 CENSUS -----261

Погледи, критике и прикази / Views, Critics and Reviews

- ЈЕДАН ТРЕЗВЕНИ ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ /
Лидия Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика
в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*,
Москва, 2021. (Сузана Рајић)----- 289
- ДВАДЕСЕТЕ (књиџа љрва)
(Чедомир Вишњић)----- 296
- Čedomir Antić, *Istorija 21. veka*, Beograd: Nedeljnik, 2020.
(Мирослав Радивојевић)----- 304
- János M. Bak, Géza Pálffy, *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916
A. D.*, Budapest: Research Centre for the Humanities,
Hungarian National Museum, 2020. (Кристиан Јерић)----- 307
- Горан Васин, *Лукијан Бојдановић. Крај једне епохе*, Нови Сад, 2020.
(Сузана Рајић)----- 309
- Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срем у Првом свејском рају –
лојалносћ и љреки суд*, Сремска Митровица:
Историјски архив Срем, 2018. (Милош Јагодић) ----- 312
- Војнучки дефљтер из 1455. љодине за санџаке Крушевац, Вучиљтрн,
Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходигед =1455
*Tarihli Alacahisâr, Vilçitrn ve Prizrin livâlari ve Izveçen, Yeleş, Ras,
Seniçe ve Hodidede vilâyetleri voynuk defteri, tıpkıbasım, transkripsiyon,
MCE 36-03 defterinin kiři adları ve yer adları indeksi*, приредила и уводну
студију написала Татјана Катић, уредник Александар Растовић,
Београд: Историјски институт, 2020. (Александар М. Савић) ----- 314
- Војин С. Дабић, *Мала Влашка (PARVA WALACHIA). Прилој истљорији срљској
народа у Славонију од XVI до XVIII века*, Нови Сад: Матица српска, 2020.
(Александар М. Савић)----- 316
- Fahd Kasumović, *Na periferiji svijeta islama, Osmanska poreska politika u
Bosanskom ejaletu 1699–1839*, Sarajevo: Orijentalni institut
Univerziteta u Sarajevu, 2021. (Александар М. Савић)----- 319

- Horst Günter Linke, *Fürst Aleksandr M. Gorčakov (1798–1883). Kanzler des russischen Reiches unter Zar Alexander II*, Paderborn: Ferdinand Schöningh/ Brill, 2020. (Данијел Радовић)----- 322
- Дејан Микавица, *Срби у Хабзбуршкој монархији: Знамениће личности 1526–1918*, Нови Сад: Прометеј – Радио телевизија Војводине, 2019. (Стеван Дакић)----- 325
- Боривоје Милошевић, *Босна и Херцеговина у вријеме насјанка Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца 1918–1919. године*, Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2020. (Милош Јагодић) ----- 332
- Јован Мишковић, *Дневнички записи генерала Јована Мишковића (1865–1907). Бележнице 1–3*, приредио Александар М. Савић, Неготин: Историјски архив, 2020. (Жарко Илић)----- 334
- Géza Pálffy, *Hungary between two empires 1526–1711*, Bloomington: Indiana University Press, 2021. (Ненад Нинковић)----- 341
- Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und in serbisch beherrschten Kosovo. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsult aus dem zentralen Balkan (1870–1914), I–V*, hg. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020. (Данијел Радовић)----- 347
- Шербо Растодер, Новак Аџић, *Модерна историја Црне Горе 1988–2017, Од ђревраја до НАТО ѓакша*, I–III, Подгорица: ?, 2020. (Чедомир Антић)----- 350
- Српска политичка или државотворна мисао у новом веку? (Драган Симеуновић, *Историја српске ѓолићичке мисли / нови век*, Нови Сад: Православна реч, 2019) (Александар М. Савић)----- 354
- Срби на ѓросѓору Босне и Херцеговине од XV до XX века*, уредник Дејан Микавица, Нови Сад: Филозофски факултет, 2020. (Жарко Илић) ----- 363
- Јована Шаљић Ратковић, *Из ѓурској вакша у ново доба: муслиманско сѓановнићтво Србије 1868–1912*, Београд: Историјски институт, 2020. (Кристина Миличић)----- 369

УДК: 327(497.11)“1878/1881”
Рад примљен: 05.08.2021.
Рад прихваћен: 01.09.2021.

Др Сузана Рајић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
srajic@f.bg.ac.rs

СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПРВОГ ПОЛИТИЧКОГ УГОВОРА НЕЗАВИСНЕ СРБИЈЕ (1881–2021). ДОБРО И ЗЛО „ТАЈНЕ КОНВЕНЦИЈЕ“

Апстракт: О било ком политичком уговору дужни смо да судимо и да га проучавамо са становишта његове употребне вредности, сходно добу када је склопљен. Такав принцип важи и за први политички уговор склопљен између независне српске државе и Аустро-Угарске из 1881. године. Наука се ипак, осим ретких изузетака, оглушила о то начело, допустивши да се поведе за савременицима који су о овом уговору писали у време започетих окршаја Краљевине Србије и Двојне монархије, у доба Анексије 1908. године и Царинског рата између две државе, који је вођен у раздобљу од 1906. до 1911. године. Како је овим догађајима следио Први светски рат који је отпочео ултиматумом Србији од стране Беча, након Видовданског атентата у Сарајеву 1914, то се тек након овог, у светским размерама значајног догађаја, у којем су нестала чак четири царства па и Аустро-Угарско, створила клима повољна да се први политички уговор независне Србије и Аустро-Угарске посматра са разних аспеката, али понајмање са оног научног. Циљ овог рада је да изложи и објасни околности које су утицале на владара да заштиту државних интереса и династије потражи у суседној Аустро-Угарској и да о свим тачкама уговора проговори у контексту ондашњих прилика и потреба.

Кључне речи: Србија, Аустро-Угарска, Уговор о савезу, Тајна конвенција, Милан Обреновић, Хајнрих фон Хајмерле, Русија, Бугарска, Немачка, Босна и Херцеговина, међународни односи.

* * *

Тајни уговор између Аустро-Угарске и Србије потписан је 28. јуна 1881, а затим је његова важност 9. фебруара 1889. продужена до 13. јануара 1895. године. Нико до данас није саопштио да се ради о првом политичком уговору нововековне српске државе, којим се Кнежевини признаје преговарачки капацитет са великим силама, у оквирима европског међународног система. Српска страна је, услед формалне садржине која подразумева права и обавезе две стране, тражила да се уместо термина *convention* („конвенција“) употреби израз *traité secret* („тајни уговор“). Предлог је делимично усвојен и документ носи назив *Traité d'alliance*, тј. Уговор о савезу између Аустро-Угарске и Србије.¹

Међународне околности и потребе Србије које су изискивале склапање уговора о савезу и пријатељству који је обавезивао обе уговорне стране, кључни су за правилно разумевање његовог смисла и основне суштине. А баш та два сегмента готово да су сасвим занемарена у науци, представљањем овог уговора као искључивом (само)вољом једног човека, кнеза Милана Обреновића. Југословенска историографија, а потом и српска (осим ретких изузетака) није узимала у обзир повезаност политичких и економских фактора, нити двострану уговорну форму, у којој је користи и повољности уживала и српска држава. Напротив, од како је Стојан Протић објавио у часопису *Дело* (1909) чланак „Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске. Један лист из новије српске историје“,² на тај билатерални политички уговор гледа се искључиво са становишта разбуктаног и отвореног аустро-српског непријатељства, које је од Анексионе кризе јачало из дана у дан. Прво што пада у очи јесу нетачно изнете чињенице о самом чину потписивања уговора, где се Протић позива на казивања покојника, негдашњег председника владе Милана Пироћанца, као на главни извор и поклања му потпуно поверење. Иако аутор опомиње читаоце да се треба мало вратити „у оно време“ након Берлинског конгреса 1878, он први то чини грубо кршећи свако начело објективности истрзањем из контекста догађаје који су и те како битни за тему о којој је писао. Једна од основних неистина је да је овај политички уговор Аустро-Угарска „понудила и наметнула“ Србији, а да га је прихватио „краљ Милан“ који је био у таквом стању да је фалило још мало па да његов „душевни слом

¹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Politisches Archiv (= PA), I, Karton (= Kt). 456, Geheime Akten V, 2c, (Verhandlungen zwischen Österreich-Ungarn und Serbien 1881–1886, Fol. 1–339), Херберт – Хајмерлеу, Београд, 29. јун 1881; A. F. Pribram, *The secret treaties of Austria-Hungary: 1879–1914*, Vol. 1, London, 1920, 51.

² Прештампана ускоро као сепарат у штампарији Геце Кона.

буде потпун”. Нећемо ићи даље у критичко разматрање овог рада, који има особености антиаустријског памфлета у јеку кризе, јер би о свакој од петнаест публикованих страна требало написати барем по три странице примедба, а то није циљ овог рада. Ипак, неосновану тврдњу да су догађаји везани са анексијом Босне и Херцеговине директно проистекли из „Тајне конвенције” и политике краља Милана и његових влада која „није била народна”, требало би већ једном оставити да почива као доказ обрачуна са делом и ликом владара за чијег живота је Србија постала независна и међународно призната држава, за чијег је живота после више од четири столећа обновљено краљевство, подигнути путеви, пруге, школе и болнице, Академија наука и тако даље.

Још упечатљивије је мишљење које је о овом документу изнео историчар Владимир Ђоровић још 1922. године, у дневном листу *Полиџика*. Само што је 1920. године А. Прибрам публиковао први том тајних уговора Аустро-Угарске, царства које је 1918. године престало да постоји,³ а затим у часопису *Historische blaetter* објавио рад под називом „Milan IV. Von Serbien und die Geheimverträge Österreich-Ungarns mit Serbien 1881–1889”, огласио се и историчар Владимир Ђоровић. Како је користио само једну врсту извора, Прибрам је изнео низ нетачних закључака у вези са тим да се кнез није консултовао са својим министрима око спољне политике и будућег уговора, да није марио за ставове и противљење свог председника владе М. Пироћанца. Ипак, аутор је покушао да наведе неколико најзначајнијих мотива који су нагнали кнеза Милана на овај политички потез. Они су делимично тачни и односе се на руски пројекат Велике Бугарске на који је кнез гледао као на отурање Србије и интереса српског народа од „великог брата на северу”, затим зазирање од амбициозности Бугара које је сматрао опасним по будућност Срба, те утопијског веровања у заједнички рад балканских држава, посебно Румуније, Грчке и Црне Горе, на остварењу појединачних националних интереса.⁴

Владимир Ђоровић пак, који није био лењ да прочита и преприча српској публици Прибрамова открића, каже да је вршио и сопствена истраживања на ту тему у Бечу. Сумњамо у то, јер да је тако не би направио низ фактографских погрешака 1922. године, када је објавио два новинска чланка, „По блиској српској прошлости – Конвенција краља Милана с Аустријом”.⁵

Иако је правилно указао на неколико крупних међународних догађаја, који су битно утицали на одлуку српског владара да с Бечом постигне и

³ А. F. Pribram, *The secret treaties of Austria-Hungary*, 1.

⁴ Wien-Munchen-Leipzig (1921–1922), 464–494.

⁵ *Полиџика*, 16. и 17. октобар 1922.

утврди споразум, Ђоровић је изнео и низ сопствених, неаргументованих вредносних ставова којима је Прибрамове документе и њихову анализу дословце ретуширао, онако како се то може учинити када се страсти и емоције уплету тамо где им није место. Отуда је овај документ окарактерисао као „политичко вазалство”, чак је и сам документ тумачио као „конвенцију краља Милана”, „таштог и импресивног”, који је појурио у Беч по круну које се румунски кнез већ дограбио. За једног политички ангажованог историчара, пројугословенски оријентисаног, можда такво писање и не треба да чуди. Пишући касније *Историју Срба* настојао је да објективније представи проблем, мада је и тада утицај осећања на његов суд био велики.⁶

Тачно је да су убиство руског цара Александра II у атентату 13. марта 1881, затим две недеље након тога проглашење румунског кнеза Карола за краља а, додали бисмо, и одлука бугарског кнеза Александра Батемберга да суспендује устав и ултимативно затражи измене Трновске конституције, битно утицали на кнежеву одлуку о неопходности приближавања Бечу. Могло се лако десити да последица одбијања бугарског Собрања и руског притиска у том смеру доведу до абдикације бугарског кнеза. Али оно што је круцијално јесте позиција Србије која није могла да бира између Босне и Херцеговине коју је Аустро-Угарска већ заузела и уједињене Бугарске до чега још увек није било дошло, али се тај догађај ишчекивао свакога дана од Берлинског конгреса на овамо. Ко би икада пожелео да се опредељује између ове две солуције – између сукоба са Двојном монархијом, или са Русијом која је потхрањивала пројекат Велике Бугарске из Санстефана?⁷ Свако друго питање у односу на ово пада у сенку, јер заправо кнез Милан није имао избора – шта год да је урадио био би „проклет” и „црни гавран” нове политичке историје. А обе стране нису се могле одржати.

Први историчар који се критички и свеобухватно позабавио овим Уговором о савезу био је Гргур Јакшић. Он је обавио детаљна истраживања у Бечком архиву и након тога публикувао рад *Тајна конвенција (1881–1889). Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*.⁸ Јакшић је, темељно, корак по корак, ишао за документима, објашњавајући

⁶ Ниш, 1999, предговор Р. Љушић, 656–657. Ту Ђоровић, између осталог каже: „Кидајући с Русијом кнез Милан је налазио као природно, и као једини пут да приђе искрено Аустрији и да с њом покушава нову срећу”, додајући да је кнез Милан био „дубоко увређен” држањем Русије, да је био начисто да се убудуће Петрограду не обраћа и сл. Такве тврдње не одговарају историјским чињеницама те су за период од 1878. до 1881. сасвим погрешне.

⁷ О овој дилеми, која се пред очима Милана Обреновића јасно указала да ће му доћи главе, и не само њему, већ и његовом сину, владар је с тугом проговорио у јуну 1885, пре рата са Бугарима, а после састанка тројице царева у Скијерневици.

⁸ Београд, 1953, 70–142.

узрочно-последичне везе између спољних и унутрашњих збивања која су утицала на закључење Уговора, да би га на крају оценио као један не само „користан акт, него и једно дело дубоке политичке зрелости”. Пола века од објављивања овог рада Јакшић је добио свега једног следбеника!⁹

Писањем монографије о Милану Обреновићу, ово нам је питање неизоставно дошло на дневни ред, наметнувши се као једно од најважнијих. Да бисмо о њему изrekli релевантно научно мишљење морали смо се наново обратити историјским изворима, не би ли свели биланс једног важног историјског догађаја, па и епохе – последње четвртине 19. века.¹⁰ Јер, данас смо убеђени, због овог уговора страдали су и Милан Обреновић и његова династија, и то не једном већ више пута, протеривањем из историје, из памћења, из свести народа којем је припадао и којим је владао. Утолико је дужност данашњег научника да настоји да објасни како је дошло до тога да се један исти документ и његове последице сагледавају од историчара и као издаја и као дело политичке зрелости. У години када се навршава 140 година од потписивања Уговора о савезу између Аустро-Угарске и Србије, познатог у јавности као Тајна конвенција, видимо повод да се још једном осврнемо на његово место и улогу у модерној српској историји.

*

Да укажемо најпре на неке основне проблеме који су притискали Србију и њеног владара од прокламовања независности 1878. године. Изградња железница и уређење трговине са Аустро-Угарском била су питања на којима је Србија морала хитно да поради, јер их је, још док је била вазал Османског царства, више од две деценије потискивала и услед неповољних околности одлагала.

Као и све што има дугу и неуспешну предисторију, тако су и ове две кључне тачке, постале горуће још у време преговора са представницима Аустро-Угарске у Берлину, што је имало за последицу потписивање Берлинске конвенције 8. јула 1878. године. И управо да на политичком

⁹ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 204–208. Кратак преглед оцене Тајне конвенције у српској историографији у последњих стотинак година у: М. Самарџић, С. Самарџић, *Хајмерлеов пројекат Тајне конвенције из 1881. године*, Мешовита грађа 32 (2011), 451–455.

¹⁰ Овом приликом захваљујемо колеги Данијелу Радовићу који је нам је у дигиталној форми уступио на коришћење грађу Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу (= HHStA), кутије 456 (Geheime Akten, Liasse V Verhandlungen mit Serbien 1881–1886; Liasse VI Verhandlungen mit Serbien 1888–1892, PA I) и кутију 450а, као и све документе који нису обухваћени Исписима из бечких архива, збирци докумената која је похрањена у Архиву Српске академије наука и уметности.

пољу не би била кажњена и осакаћена приликом повлачења нових граница, министар спољних послова писао је из Берлина и упозоравао кнеза Милана и остале колеге у влади да Србија пристанком на конвенцију не купује пријатељство, већ се спашава од непријатељства Монархије, које може имати за последицу да се нове границе Србије „подсеку” до Лесковца. Кнез и влада су тешка срца преломили и овластили Ристића да потпише конвенцију.¹¹ Чињеница да се Србија нашла у безизлазној финансијској ситуацији након ратова за ослобођење и независност 1876–1878, као ни то што је пола века заостајала за светом јер није имала ни километар „гвозденог пута”, те сиромаштво које је притискало више од 90% становника невелике Кнежевине, све су то били само додатни и придружени разлози због којих је Милан Обреновић одлучио да ступи у преговоре и да потпише Уговор о савезу са моћном Монархијом.

Део научника покушава већ неко време да укаже на значај и повезаност важних европских догађаја и аустро-српског уговора, наравно са становишта аустроугарске политике. Такав је рад Ф. Хауптмана.¹² Други настоје да укажу на везу Србије и бугарског питања, односно да кнежеву одлуку о потписивању уговора са Бечом доведу у везу са израженим страхом не само Милана Обреновића, већ и Јована Ристића, Милана Пироћанца, те многих других савременика, од васкрсавања Велике Бугарске.¹³ Ово су заиста вредна настојања, која узимамо за полазиште у излагању, које морамо отпочети разлозима и последицама разлаза кнеза Милана са дугогодишњим сарадником и министром Јованом Ристићем.¹⁴

Наиме, поента Ристићеве оставке у јесен 1880. године огледа се у томе што је Ристић одлично разумео однос снага између Беча, Берлина

¹¹ Ј. Грујић, *Зајиси*, књ. 3, приредио П. Стевановић, Београд, 1923, 345–347, додатак бр. 8, писмо Ј. Ристића влади, Берлин, 21. јуна / 3. јула 1878, стигло у Србију 27. јуна / 9. јула 1878.

¹² F. Hauptmann, *Austrougarska politika, Trojecarski savez i Tajna Konvencija sa Srbijom 1881. godine*, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1957), 58–72.

¹³ М. Самарцић, *Полиџика Србије њрема Бујарској и Тајна конвенција 1881. године*, Зборник Матице српске за историју 71–72 (2005), 31–41; исти, *Србија и Бујарско њишање 1878–1886*, Зборник Матице српске за историју 77–78 (2008), 201–214; исти, *The Role of the Coup d'Etat in Bulgaria in 1881 in the Signing of the Austro-Serbian Secret Treaty*, *Bulgarian Historical Review* 3–4 (2011), 139–151. Самарцић се бавио само једним, бугарским аспектом, који је утицао на одлуку српског кнеза да уђе у преговоре и склопи политички савез са Бугарском. Остале међународне аспекте спомиње али се њима не бави, ни у том, нити у другим својим радовима.

¹⁴ О различитим аспектима сарадње Јована Ристића и Милана Обреновића детаљно у: Д. Б. Радовић, *Јован Ристић: биографија државника*, докторска дисертација одбрањена 2020. године на Филозофском факултету у Београду.

и Петрограда након Берлинског конгреса. Знао је да су пред Србијом неминовни даљи преговори са Аустро-Угарском и извршавање преузетих обавеза. Русије више нигде није било, о бугарском уједињењу много се говорило будући да су и аустријски и британски државници сматрали да се раздвојена Бугарска не може одржати. Бугарски народни депутати захтевали су границе из Санстефана. Новоизабрани бугарски кнез Александар Батемберг казивао је свим страним дипломатама да по бугарском уставу не може да се одржи на престолу и да ће абдицирати ако му се не одобре измене у основном закону у корист његових владарских права. Храбрили су га аустроугарски и британски представници да не буде малодушан и да ће га у свему помоћи. Очување и снажење руског утицаја у Бугарској били су најважнији задаци руске балканске политике. Жаришна питања Србије нису улазила у њен фокус и зато поруке које су слате у Русију преко посланика Протића нису наилазиле на одзив. Србија је била препуштена сама себи и на милост и немилост у преговорима са Аустро-Угарском. При обраћању европским силама, потписницама уговора у Берлину, за подршку и помоћ оне су остале немуште; Срби пак нису могли да опросте ни Ристићу, ни Европи што им је Монархија „преотела” Босну и Херцеговину, а онима који гласају за владу натоварен је намет на плећа за скупу железницу коју Мађарска форсира зарад уздизања своје извозне трговине. Заиста, то је било превише за једног прорачунатог државника попут Ристића. Управо стога што је одлично знао шта чека Србију и њеног владара који није имао избора, Ристић га је оставио јер није био спреман на политичку смрт. А она би била неминовна, да је, после Железничке конвенције, наставио путем споразумевања са Бечом.¹⁵ Зато је у самом старту направио такво замешатељство у прелиминарним преговорима за Трговински уговор, да је сам себи намерно опстанак у влади учинио немогућим. Кнез Милан је 1880. од свог председника владе Јована Ристића захтевао да заједничким снагама учине исто што и 1873. и 1878. године – да Србији обезбеде дефинисани статус у најважнијим питањима финансија, трговине, железница. Монархија је опет, као и 1878. наметнула „пакет”, односно нераздвојивост финансијских од политичких преговора. Морало се даље преговарати, али Ристић је одустао. Уморио се, од пролећа 1878. уложио је огромну снагу на утаначавање односа са Бечом. Мада је постигао почетне успехе, није имао снаге а ни смелости да реализује оно што је сам предлагао као најцелисходније. Није негирао да су добри односи са Монархијом од приоритетног значаја за Србију, али је наглашавао да Србија не може од те силе да буде третирана као вазална турска провинција, јер то

¹⁵ F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London–Boston 1972, 110.

више није била. Подсећао је да је поступао као одговоран државник што се најбоље видело у време немира у Босни и Херцеговини приликом и након аустроугарске окупације, те у коректном односу према Русији којој се није хрлило непромишљено и безрезервно. Он међутим није био спреман да у свакој ситуацији од два зла мора да се опредељује за оно које је мање. Кнез Милан му је управо то замерао, оптужујући га да није хтео да дели судбину своје земље и њеног владара већ да остави власт и постане „херој дана”.¹⁶

Ристић је изјављивао од Берлинског конгреса да је његова политика неутрална и да ће Србија бити неутрална чак и у евентуалном руско-аустријском рату.¹⁷ С краја 1879. и почетком 1880. године безбедносна ситуација је изгледала више него сложена по Србију. На западу немири у Босни и Херцеговини, на истоку немири у Бугарској, са југа напади Арбанаса који су обележили највећи део 1879. године. На новогодишњем пријему првих дана јануара 1880. године друга личност руског Министарства иностраних дела Николај Карлович Гирс је поручио да Србија мора да буде брижљива у погледу Берлинског уговора јер је Турска раскомадана, а Европа у грозници. „Треба и нама и вама обазривости и стрпљења”, рекао је, додавши да само тако на крају може испасти онако како Русија и Србија желе. Били су то опет неодређени савети за кнеза коме су биле нужне чвршће гаранције и снажнија помоћ. Послови са Аустро-Угарском око железнице и трговинског уговора ишли су траљаво. Од Србије су очекиване велике финансијске и политичке жртве, додуше проистекле из обавеза која је она свесно преузела на Берлинском конгресу. Андрашијев наследник Хајмерле није био нимало тактичнији од свог претходника. Говорио је да се изнервира и од саме помисли на железнице и Србију, јер су у оптицају и руске компаније које хоће да уђу у Србију са својим капиталом.¹⁸ Хајмерле се држао ригидно и позивао се на обавезе Србије, што је додатно погоршавало климу у аустро-српским односима. Ристић је покушавао да пружи чврсте доказе да влада у Београду нема и не жели да има било какве везе са немирима у Новопазарском санџаку и Босни, те да чврсто стоји на одлукама из Берлина, јер јој је циљ да се на Србију не прелију околна комешања и

¹⁶ Ђ. С. Симић, *Пројаси динасије Обреновић*, приредила А. Столић, Београд, 2021, 140–141.

¹⁷ The National Archives, Foreign Office (даље: ФО), 7/965, Аустрија, од Mr. Eerton, 28. октобар 1879; Ж. Пол Блед, *Бизмарк*, Београд, 2011, 246.

¹⁸ Андрашија је на месту заједничног министра спољних послова октобра 1879. године заменио Хајнрих фон Хајмерле. Хајмерле је тражио од британског кабинета да наложи посланику Гулду у Београду да потпомогне пред кнезом настојања барона Херберта, али је Елиот јавио из Беча да има сувишних услова према Србији, који ако би се делом модификовали, или уклонили, успех у преговорима би био осигуран, ФО, 7/965, Аустрија, од Елиота, 29. децембар 1879.

револуционарне радње. Чак је изјавио да гарантује да и ако би се читава Босна нашла у пламену, да ниједан Србин не би прешао границу. Нагласио је да стоји на истим позицијама, као и онда када је Андрашију у Берлину обећао да ће Влада мале државе попут Србије бити опрезна и обазрива.¹⁹

Битно је нагласити да је Милан Обреновић управо од Ристића преузео став званичне Србије према Босни и према све учесталијим гласовима о предстојећем аустро-руском рату. Признати европски мандат који је Аустро-Угарска добила у Босни као дефинитиван, још приде задржати неутралност у евентуалном рату између Монархије и Русије, свакако су дела која у српској средини за собом носе политичко самоубиство.

Ристић је настојао да притисак са севера ослаби претњама да такво држање Монархије приморава Србију да потражи царинску унију са Русијом. „Онда ћете на нашој савској царинарници видети руски грб”, рекао је посланику Херберту. Међутим, из Петрограда су се јасно определили и поручили Ристићу да не могу помоћи Србији, да јој ваља сналазити се сама. „Само не рачунајте на нас и не затежите одвећ”, била је порука са Неве. И Велика Британија је била на становишту да Аустро-Угарска има права у спору са Србијом.²⁰ Другим речима, ниједна од сила потписница Берлинског уговори није је подржала. То је обесмислило сваки даљи Ристићев отпор према Аустро-Угарској. Да би ослободио кнеза Милана, јер са старим курсом није се могло наставити, Ристић је одлучио да се повуче. До последњег тренутка нити је кнез веровао да ће Ристић одступити, нити је Ристић мислио да се кнез неће предомислити. Њихова дугогодишња сарадња била је тешка, али плодна. Али у тренутку док су стајали на раскршћу ниједан од њих није хтео да устукне. И њихови путеви су се разишли. Чекало се само да прође тешко уговорена посета бугарског кнеза Батемберга. После много одуговлачења, услед силних проблема које је имао у својој земљи, крајем септембра 1880. кнез Александар је напoкон дошао у дуго уговорану посету. Српски кнез га је примио срдечно и о свим питањима разговарао је са њим отворено. Значајно је да су се овом приликом училе јасне разлике између кнеза и Ристића и они су са својим гостом водили сепаратне разговоре, дијаметралне природе.²¹

¹⁹ ННStA, PA XIX, Kt. 14, Bericht No 61, Herbert an Heimerle, Београд, 29. фебруар 1880.

²⁰ *Дипломатско прегледавништво Србије у Бечу 1878–1891*, том II, приредили М. Перишић, Ј. Рељић, С. Рајак, Београд, 2019, 322–323. Руски посланик у Бечу Убрил саветовао је Србији да изнађе начина да превазиђе тешкоће са Аустро-Угарском и да не меша трговачко питање са политичким. Посланик је нагласио да је велика потреба Србије да увећа своје приходе и оснажи благостање у земљи.

²¹ Ј. Мишковић, *Бележнице I (I–XV)*, приредио А. М. Савић, Неготин, 2020, 425–448; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бујарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008, 113–114.

Кнез је претходно одбио предлоге својих министара да се ради на царинском савезу са Бугарском јер је излазак српских производа у Егејско и Црно море сматрао простом фикцијом министра финансија Владимира Јовановића. У августу 1880, док се кнез још бавио у иностраним бањама, Ристића је походио председник бугарског Собрања Сукнарев да извиди могућности каквог савеза са Србијом. Наравно да Ристић није могао да одговори ништа конкретно, али је наговестио обострану корист од присније сарадње две кнежевине, сматрајући да би се Србија, уз помоћ Бугарске могла много успешније одупрети Аустро-Угарској, пре свега у питању повезивања железница и пловидбе Дунавом.²² У условима угрожености виталних националних интереса Србије у Старој Србији због ванредних, изузетно сложених околности у Бугарској било је неразумно очекивати од Бугарске адекватне мере и договоре са Србијом. Сваког часа очекивала се ескалација узаврелог стања у Источној Румелији зарад њеног присаједињења Бугарској, скупа са Македонијом и делом Тракије. А све то у тренутку тоталног хаоса у Турској. Кнез Милан није могао својим сарадницима доказати да се у таквом котлу морају тражити јаче заштите и гаранције, а оне по природи ствари после Санстефана не могу бити у Русији, већ у Бечу. Ово готово ником у земљи није импоновало да чује. Одговорни политичари затварали су очи пред чињеницом да преко ноћи може доћи до пожара који би Србију уништио.

Зато је кнез изашао са отвореним картама пред Александра Батемберга и, на опште задовољство, разумели су се у најважнијим питањима. Кнез је инсистирао да Бугарска што пре изради пругу од Софије до српске границе. Батемберг није крио да је јавно мњење у Бугарској врло нерасположено према том пројекту. Два млада владара отворено су разговарали о претензијама Бугара на Вардарску долину, према простору Старе Србије и Македоније. Кнез Милан, који се скупа са кнегињом Наталијом показао као одличан домаћин, није крио пред гостом да су такве претензије неосноване, неправедне и усмерене на освајање српских територија. Додао је и то да ће им се отворено супротставити ако буде потребно. Батемберг је одговорио у помирљивом тону, пребацујући кривицу на део бугарских политичара либералне оријентације. Истом приликом потекао је још један важан предлог са српске стране који се тицао поделе интересних сфера у Македонији између Србије и Бугарске. Тајни централни одбор који је првих дана септембра 1880. године образован у Београду на иницијативу кнеза и Ристића, предложио је да линија интересних сфера буде вододелница река Месте и Струме. Међутим, са бугарске стране није било слуша да се

²² М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 92–100.

о овом питању расправља, а такво расположење владало је код источног суседа још око три деценије.²³

Кнез је сматрао да су међународне околности и позиције Србије, као и Русије и Аустро-Угарске на Балкану, сасвим измењене у односу на доба пре Источне кризе и да се Србија мора понашати у складу са њима. Председник владе пак, аргументе који су се огледали у измењеним позицијама, није хтео да узме у обзир као оправдање за промену спољнополитичке оријентације земље. Тек средином осамдесетих година 19. века Ристић је признао Милану Обреновићу да је могао да се прилагоди новим тенденцијама и пракси у политици, али није желео јер их је сматрао погрешним.²⁴ Кнез је тврдио да Србија не сноси било какву одговорност јер је Русија та која је Србију „отурила од себе”. У томе није био усамљен. На Русију се после Сан Стефана у Србији гледало са подозрењем, често и са отвореним негодовањем. У томе је предњачила интелигенција. Милан Ђ. Милићевић је изрекао најгорчију истину која је сведочила о расколу између Русије и Србије после Берлинског конгреса. На провокацију Кулаковског да није реално очекивати да ће Србија икада ратовати против Русије, Милићевић је одговорио „Срби на Русију никада неће поћи, али на Русију с Бугарском поћи ће, такав је рат врло могућ”. Са друге стране, обичан свет је осећао дубоко поштовање према императору којег је називао „наш цар”. Спасење Александра II од атентатора 1879. изазвало је радост и народно весеље у Србији, што упућује на исправност изнетих закључака да је веза између Срба и Руса „дубока” и „унутрашња”.²⁵ Све је то било врло сложено у околностима када државни интереси траже једно, а снажне емоције народа вуку на другу страну.

Кнежева позиција ни на руском, али ни на немачком и аустријском двору није била јака. До јуче је своју и судбину своје земље у потпуности ставио Русији на располагање. Иако му је било јасно да се Русија у новим околностима бори за своје позиције у Бугарској, у прво време се надао да га ипак неће оставити самог и незаштићеног према Аустро-Угарској. Од не малог значаја била је чињеница да је аустријски капитал 1879. године ушао

²³ Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка (= ИЗ), бр. 7940, Исписи из бечких архива, ред. бр. 7659; М. Јагодић, *Планови о полицији Србије према Сјарој Србији и Македонији (1878–1885)*, Историјски часопис 60 (2011), 442–443; М. Самарџић, *Ог Сан Сјефана до Сливнице*, 109–111; исти, *Poseta bugarskog kneza Aleksandra Beogradu i prvi predlog o podeli Makedonije 1880. godine*, Zbornik radova Balkan i Panonija kroz istoriju, Novi Sad-Sremska Mitrovica, 2005, 303–311.

²⁴ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Јована Ристића (= ЈР), III–9, бр. 1371.

²⁵ П. А. Кулаковский, *Дневник (1878–1881)*, у: *Русские о Сербии и Сербях*, т. 2, прир. А. Л. Шемякин, Москва, 2014, 71–75. Опоре осуде на рачун Русије могле су се чути свуда по Србији 1878. и 1879. године, нарочито у престоници.

и у Бугарску и ставио под контролу изградњу железнице до Цариграда, упркос руској политичкој контроли над бугарском владом. Исто тако, Румунија се 1880. године знатно приближила Монархији, јер се налазила „између две Русије”, како се сликовито изразио Братијани, алудирајући на Русију и Бугарску у којој је руски утицај доминантан. Користећи се Дунавом као једином и најјефтинијом везом са балканским тржиштима, Монархија је тамо увелико пласирала производе своје лаке индустрије, полако и постепено потискујући Британију и Француску. Већ се јасно видело да се и Турска у својим финансијским и војним потребама окреће Централној Европи.²⁶ Србија је изгледала попут усамљеног острва, опкољена, немоћна, заостала у сваком погледу. Привредна експанзија Монархије на Истоку и нова тржишта за њене индустријске производе били су први на листи приоритета. Берлински конгрес је, како је одавно примећено, створио Аустро-Угарској одличну основу за учвршћивање позиција на Балкану.²⁷ Али, тај посао је тек предстојао. За контролу над западном половином Балкана, Србија је била фактор са којим се морало рачунати. Србија је могла бити узрок узнемирености словенског становништва унутар Хабзбуршке монархије, исто као што је и Србија могла бити непрестано узнемиравана затварањем јединог тржишта на северу, те сталним акцијама претендената на српски престо предузиманим са територије Монархије, а којима се она служила да би држала Србију у покорности. Дакле, обема странама било је потребно да се стишају тензије и да се изнађе начин за миран суживот два суседа.

Кнез Милан је стекао чврсто уверење да се Монархија окомила на Балкан и ту усредредила сву своју пажњу због чега је требало у договору с њом приштедети слабе снаге Србије, а никако страћити их у неравноправној борби која нема изгледа на успех. По повратку из Беча септембра 1880. године кнез је негирао нападе опозиције да је ушао у погодбу са Аустро-Угарском и преузео на себе обавезе које ће сатрти националне интересе.²⁸ После Ристићеве оставке²⁹ намеравао је да питање

²⁶ R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 109–111.

²⁷ Исто, 108; С. Терзић, *Пројект «Аустро-Угарској Балкана» у Босни и Херцеговини*, Зборник радова Босна и Херцеговина. Од средњег века до новијег времена, Београд, 1995, 407–423; М. Самарџић, *Дефинисање сјрајешких циљева Аустро-Угарске на Балкану у њролеће 1878. и њишање ѡеришоријалној ѡроширења Србије*, Империји, граници, политики (XIX – почетокот на XX век), Сборник с материали от међународна научна конференција Софийски универзитет „Св. Климент Охридски”, сьставителство и научна редакција П. Митев, В. Рачева, Софија, 2016, 139–155.

²⁸ ФО, 260/18, Гулд – Гренвилу, Београд, 23. октобар 1880.

²⁹ Детаљније о раду владе током 1880. године и повлачењу Јована Ристића 27. октобра исте године код: Д. Радовића, *Јован Ристић*, 224–231.

нове владе постави не као партијско, већ као национално. Његов покушај нико у земљи није подржао и он је остао усамљен, али чврсто решен да на своја плећа преузме одговорност за круцијалну одлуку. Тада још увек није имао разрађене и утврђене кораке за „нови курс“ који је сам зацртао, али га то, као и непостојање политичког ослонца у земљи није поколебало у одлуци.³⁰

Кнез је управо од Ристића учио да истрајавати у бесмисленом отпору и трпети губитке нити је храбро, нити је државнички оправдано. Као председник владе Ристић није крио да је Србија раније била усмерена на Босну где је ширила свој утицај, али да су последњи догађаји и улазак војске Монархије у Босну и Херцеговину, утицали да се Србија оријентише ка простору Старе Србије. Јер, како је нагласио Ристић, Монархија је својим пријатељством задужила Србију, која не може да испољава ривалство према моћној царевини, па се одлучила да тражи нове путеве за своје нове тежње, а оне су управо окренуте ка Старој Србији, где нису погођени интереси Монархије, већ су, напротив, они доведени у склад са српским интересима.³¹

Ту је почетак увертире за будуће преговоре између малог и моћног суседа око Уговора о савезу потписаног 1881. године. Када се Русија окренула Бугарској и јасно поручила Србији да изнађе начине и споразуме са Аустро-Угарском, следећи своје уверење да Србија не може да се ослони само на једну силу и да буде добро једино са Аустро-Угарском, Ристић није хтео да мења спољну политику. До почетка осамдесетих година кнез Милан је делио то уверење са председником владе, али је од лета 1880. почео да мења мишљење. И после потписивања Железничке конвенције у априлу 1880, услед објективних финансијских потешкоћа и одбијања Ротшилда да Србији дају кредит, услед циљаног противљења Бугара и Порте да

³⁰ ФО, 260/18, Гулд – Гренвилу, Београд, 29. септембар, 23. октобар 1880.

³¹ *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914, Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan Band 1*, O. J. Schmitt und E. A. Frantz, Wien, 2020, 294–295, Чингрија – Андрашију, Београд, 31. октобар 1878. Тек је у Берлину Ристић сазнао и обавестио кнеза и владу да су Руси „нудили Аустрији Босну“ зарад неутралности, али да се Британија није слагала са комадањем Турске. Сада пак, у Берлину, управо Британци на уступање Босне и Херцеговине пристају, јављао је са лица места. Како је ова вест одјекнула у кнежевим и владиним круговима, можемо судити по кнежевом категоричком одговору Фадејеву, који је дошао да у Србији организује отпор према Аустро-Угарској у Босни. На осмом састанку Берлинског конгреса лично је Солзбери изнео предлог да Двојна монархија окупира Босну. Са тиме су се одмах сагласили руски представници, али и француски и италијански, као и сам Бизмарк. *Србија 1878, Документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић и др, Београд, 1978, 466–469.

утврде место и време спајања железница, Србија није макла са мртве тачке.³²

Било је још једног паралелног колосека, те су се уз аустро-српске преговоре, од марта до јуна 1881. интензивно обављали преговори ради склапања Тројецарског савеза, којима је руководио Бизмарк. У завршници тих послова у пролеће 1881. године дошло је до државног удара у Бугарској и до суспензије устава владаревим указом.

Ако се још мало приближимо и задубимо у редослед догађања у Србији, у Русији, у Бугарској, те у Аустро-Угарској, неће бити тешко схватити њихову међусобну повезаност и пут који је кнеза Милана неминовно водио ка политичком споразуму са Бечом. Када се српски посланик у Петрограду Милосав Протић почео распитивати о Тројецарском савезу, није му одговорено ништа конкретно. Гирс је избегао одговор на питање да ли преговори о обнови савеза три северна двора имају у основи поделу интересних сфера на Балкану тако што би Бугарска и Источна Румелија припале Русији, а Србија и Црна Гора Аустро-Угарској. Нагласио је да су интереси Русије у Азији велики, и сходно томе да су неопходни добри односи са Немачком и Аустро-Угарском, али да он мисли да нема потребе за склапањем алијансе.³³

Након што је руски император пострадао 13. марта 1881. године од руке атентатора, а на престо ступио његов тридесетшестогодишњи син Александар III, у Бечу и Берлину се очекивало да ће доћи не само до окончања измрцварених преговора за склапање Тројецарског савеза, већ и до прихватања Русије оних одредаба са којима се у Берлину сагласила. Европска дипломатија није крила да је одахнула после смене на руском престолу. Знало се да је нови самодржац германофоб, прословенски оријентисан али исто тако спреман да учврсти мир по сваку цену и да се примарно посвети сређивању изузетно тешког друштвеног, политичког и финансијског стања у свом царству. У Бечу нису наговештавали промену политике према Русији, али су очекивали да ће панславистичке акције макар донекле утихнути.³⁴

³² Железничком конвенцијом са Аустро-Угарском од 9. априла 1880. утврђено је да Србија током три године изгради линију Београд – Ниш, а да се крак ка Пироту и Врању почне радити тек када се постигне уговор са Бугарском и Турском, којим ће се утврдити њихове обавезе да своје пруге изграде до српске границе, где ће се спојити. *Уговори и конвенције између Србије и сџраних држава (од њроласа државне независности до 1. јануара 1887)*, Београд, 1887, 9, 326.

³³ Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела (= МИД), Политичко одељење (= ПО), 1880, ф. 1, д. 10, пов. бр. 151, пов. бр. 190; АСАНУ, ИЗ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, ред. бр. 7680 за 1881. годину.

³⁴ ФО, 7/1014, Елиот – Гренвилу, Беч, 15. април 1881; исто, 7/1015, Елиот – Гренвилу, Беч, 10–17. мај 1881.

Неизвесност је главна особеност атмосфере у којој се кнез морао постарати да пожар не захвати његово мало књажество. Он је осетио напетост аустријске владе због догађаја у Бугарској. Вест да је у Београд стигла делегација бугарских посланика да извиди да ли би се кнез Милан Обреновић прихватио бугарског престола ако Батемберг оде, још више је уздрмала министре на Балплацу. Тај догађај је допринео да отуда финансијски, привредни али и политички преговори са Србијом значајно добију на интензитету. Милан Обреновић је видео zgodну прилику да осигура своју земљу и себе и да постигне оно што се до тада никако није успевало. Од марта до јуна 1881. године многи проблеми у вези трговинског уговора и концесије за железницу су отклоњени, и тек пошто је добијен позитиван одговор из Беча да ће потпомоћи у обезбеђивању везивања српских пруга са турским и бугарским, те у пословима обезбеђивања средстава за изградњу железнице, кнез је прихватио да корак министара спољних послова Монархије Хајмерлеа и његовог сарадника Бенјамина Калаја, учињен пред Мијатовићем у Бечу у другој половини маја 1881. године, узме озбиљно у разматрање.

Да би уверио Беч у искреност својих ставова бугарским делегатима кнез је поручио да не прима понуду, да жели да буде у најбољим односима са Аустро-Угарском као и са кнезом Александром, лојалним суседом. Српском представнику у Софији Сави Грујићу наређено је да према догађајима у Бугарској заузме неутралан став. Кнез је нагласио да неће да улази у било који пројекат који не би био подржан од Беча.³⁵

Министар финансија Чедомиљ Мијатовић окончао је са успехом петнаестодневно бављење у Бечу у другој половини маја 1881. године. Његов циљ је био да кнез и влада што ближе сазнају аустријске планове у скорој будућности и место Србије у њима. Са министрима Хајмерлеом и Калајем ушао је у отворене разговоре како да се Србија осигура и да почне да гради железнице. Калај је понудио сарадњу и продужетак рока за линију до Ниша од 1883. до 1884, обећао је и потпору да се на европском тржишту капитала Србија што боље снађе будући да су рокови за изградњу железнице били кратки. Мијатовић је дочекао у Бечу окончање преговора за потписивање трговачког уговора, уз максимално попуштање аустроугарске стране.³⁶

³⁵ АСАНУ, ИЗ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, ред. бр. 7697, 7698, 7699 за 1881. годину.

³⁶ Било је више него очигледно да су попуштања Беча у трговинским преговорима са Србијом била значајна и мотивисана пре свега политичким циљевима Монархије на Балкану. Мађарска је морала пристати на заштиту тих интереса иако јој Трговински уговор са Србијом није доносио велике користи, будући да се радило о претежно аграрном делу Царства. У односу на први предлог, коначна верзија уговора била је знатно

Уредивши ова важна питања уз обострани компромис, на самом Мијатовићевом поласку за Београд, у аудијенцији код цара, било је покренуто и питање уређења политичких односа два суседа. Заједнички циљ је одмах био јасно постављен – сузбијање руског утицаја на Истоку, али и обавеза Монархије да не шири свој утицај мимо граница које су јој Берлинским уговором предвиђене. Наговештене су могућности да се Србија шири ка југу и југоистоку, али не на сам град Солун и у Албанију. Да би се заштитила од претензија Бугара, потпомаганих од стране Русије, и да би обезбедила свој део у очекиваном распаду Турске Србија је морала тражити сагласност Аустро-Угарске. Једноставније речено главна кнежева идеја је била да се благовремено постара за оно што неизбежно мора наступити. Његова мисао наишла је на подршку и разумевање код министара Милана Пироћанца, Милутина Гарашанина и Чедомиља Мијатовића. У односу на лето 1880, пролеће 1881. године може се посматрати као друга фаза у којој је ваљало разрадити платформу за политичке аустро-српске односе. Кнез је имао пуну подршку два најистакнутија члана владе, Пироћанца и Гарашанина. Убрзо ће се испоставити да је кнез тачно знао шта жели, али не и његови министри.

Логично је да је кнез стремио конкретном ставу Монархије докле она може да изађе Србији у сусрет. Он није желео да се Русија и Аустро-Угарска погађају око Србије као уочи и после Источне кризе. Из искуства се знало да се тако највише губи, кнеза више нико није могао одговорити од таквог закључка, а његова упорност по том питању је сваким даном све више расла. Поред тога, кнез није желео да буде самозвани краљ кога ниједна европска земља неће признати, нити је сматрао могућим да се бије једновремено са Аустро-Угарском, Турском и Бугарском, односно Русијом. Њему је било потребно време да се српска војска преоружа, да се државни приходи устале и омогуће војне, просветне, здравствене и финансијске реформе. Он је схватао да су приче о скорој пропасти старог и изнемоглог Османског царства прелудиј за договор великих о његовој подели и ако не би на време осигурао за Србију онај део за који је сматрао да јој географски припада, онда би све било узалудно када наступи *fait accompli*. Историјски и етнографски фактори у погледима Милана Обреновића на решавање питања Македоније били су од другоразредног значаја. Он је инсистирао да се сходно својим потребама и снази, као наследница турских европских

повољнија за Србију, али се о томе до скоро није проговорило у југословенској и српској историографији. Већ у првом члану Уговора о трговини између Аустро-Угарске и Србије истакнуто је начело обостраног највишег повлашћења, потпуна слобода трговине и пловидбе, да ће грађани и једне и друге уговорне стране уживати иста права, повластице и олакшице. *Уговори и конвенције између Србије и сјраних држава*, 25–26.

поседа накнади и Србија, имајући у виду потребу за равнотежом међу балканским државама. „Ником све, а свима довољно”, био је његов мото. У супротном мали би, попут Србије, Румуније или Бугарске, били вечито пијуни у рукама моћника.

Са друге стране, Хајмерле је лоше прошао са својим захтевом према Немачкој. Он је фактички тражио од Бизмарка подршку да притисне Русију да призна преминацију Аустро-Угарске на западном Балкану, по Берлинском уговору. Његова очекивања нису била реална. То се видело из нацрта немачко-руског договора из јануара 1881. године. Њиме је потхрањена несигурност Хајмерлеа јер се афектирала чињеница глобалног интереса монархија у очувању конзервативног строја и монархизма против анархиста, зарад чега је требало превазићи политичке разлике између преговарачких страна. Тако су интереси Монархије које је Хајмерле оцртао отишли у други план, као и нада да ће у Берлину имати медијатора за споразум са Русијом. Отуда се у Хајмерлеовој глави родила мисао да се неприкосновеност утицаја Монархије на Западном Балкану мора утврдити другим средствима и да јој се не смеју везивати руке тројним савезом који форсира Бизмарк. Стратешки интереси у Румунији и Србији били су Хајмерлеу на првом месту, али је у пролеће 1881. морао да одустане од првих, и да сву пажњу посвети томе да се Монархији призна потпуна слобода деловања у Босни, Херцеговини и Новопазарском санџаку.³⁷ Директно са овим било је везано и питање уређења односа са Србијом.

*

Дакле није Милан, као што се обично наводи, нудио Монархији споразум.³⁸ То није било могуће с обзиром на статус Аустро-Угарске која

³⁷ S. W. Lackey, *The rebirth of the Habsburg army: Friedrich Beck and the rise of the general staff*, London, 1995, 122–123.

³⁸ Гргур Јакшић је произвољно тврдио да је идеја о конвенцији потекла од Милана Обреновића, у: *Тајна конвенција (1881–1889). Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 72, 75. М. Самарџић је показао супротно, да је иницијатива кренула из Беча, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 120. Изнете аргументе треба оснажити наводом из *Бележака* председника владе Милана Пироћанца, у којима он износи разговор са министром иностраних дела Ч. Мијатовићем који се из Беча вратио 26. маја, где је ишао ради потписивања Трговинског уговора. Из тог разговора се види да је Мијатовићу учињен предлог од стране аустроугарских званичника како би могла српска држава да јача, а да не утиче на „распадајући начин” на слом Царевине, као и то да је председник владе Пироћанац био упознат са предлогом, али га није ни прихватио, ни одбацивао. Тврдио је да Србија не може наћи гаранције за свој самостални развитак нити у политици Русије, нити у политици Аустро-Угарске на Балкану, цитирано према изводу из Пироћанчевих *Бележака*, у: Г. Јакшић, *Тајна конвенција*, 76. Другим речима,

је припадала првом реду ондашњих великих сила. Монархија је била та која је, не осећајући се сигурном у преговорима са Русијом нити у својим балканским тековинама, тражила дуплу заштиту и гаранцију, осмеливши се да са једном малом државом, којој тек што је призната независност, отвори крупно питање политичког договора за будућност. Кнезу Милану се та идеја допала, али су му били неопходни прецизнији подаци о каквом је споразуму реч. За кнеза је постојала само једна кључна реч и гласила је *будућносћ*. *Прошлосћ* је служила само да опомене да у последњем рату у савезништву са Русијом може много да се постигне, али не може да се одржи и утврди. Видело се јасно да су у Бечу, а не у Петрограду надлежни за српске границе, односно да се оне без усаглашавања са Бечом не могу померати у било ком правцу. На Ристићевом искуству и сазнању Милан Обреновић је дефинисао приоритете и правце своје националне и државне политике и то управо 1880. године. Знало се већ тада да се стреми проширењу државне власти према простору Старе Србије, те да су то тенденције ка којима владајућа гарнитура стреми и види једину могућност напредовања, за које мора да обезбеди спољну подршку.³⁹

Очигледан доказ да је Монархија тражила договор била је и прва начелна верзија коју је Мијатовић донео кнезу и осталим министрима крајем маја 1881. године, а за коју је кнез казао да „предлог није у начелу за одбацивање и да се о њему може преговарати”. Након консултација са министрима Пироћанцем, Гарашанином и Мијатовићем, кнез је 27. маја 1881. године позвао у двор барона Херберта и казао му је да се спрема на пут у Берлин, па у Беч где ће свратити да захвали цару на добром расположењу према њему и Србији и да са Хајмерлеом отпочне преговоре који би довели до политичког споразума са Царевиним. То не значи да је тада дефинитивно одлучио да уговор потпише већ ће, пошто добро извиди и испита ситуацију везану за активности три северна двора, решити шта је најбоље по Србију. Берлин, Петроград, Беч улазили су почетком јуна 1881. године у завршницу преговора око склапања савеза.⁴⁰

Подељена мишљења у руском државном врху и нови владар, цар Александар III, прилично неодлучан, довели су у питање кључне постулате руске политике на Балкану: да ли дати Аустро-Угарској западни Балкан а обезбедити мореузе, или ограничавати аустријску експанзију на Балкану (за шта није било довољно само улагати протест већ имати и на чему

Пироћанац није знао шта Србији ваља чинити, нити је као председник владе изнео какав други предлог за решавање кризе и проблема у којима се Србија нашла.

³⁹ ННStA, PA XIX, Kt. 14, Bericht No 88 C, geheim, Herbert an Heimerle, Београд, 8. мај 1880.

⁴⁰ АСАНУ, ИЗ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, Херберт – Хајмерлеу, Београд, 29. мај. 1881.

базирати отпор), а не узети за узврат ништа конкретно?⁴¹ Фактички скуп споразума о неутралности и сузбијања деловања Русије на Балкану, оставили су многа тешка питања недодирнута, између осталих и питање Србије. Цар Александар III није хтео да пристане на повлачење замишљене демаркационе линије на Балкану и маштао је о времену када ће се Русија одважити да питање Балкана узме у озбиљно разматрање. Шта ће бити са Србијом до тада очито ће зависити од тренутне снаге две силе. Да Србија не би заувек зависила од осцилације снага између тих сила, Обреновић је одлучио да Гордијев чвор пресече. Изгледало му је готово засигурно да ће Србија и Црна Гора припасти интересној сфери Беча. Русија на то није званично пристала, али није имала ни снаге да се томе супротстави. Док су многи у Србији јадиковали над тешком судбом своје разапете земље и маштали када ће доћи тренутак повратка оснажене Русије на Балкан, кнез је живео и мислио у садашњости. За кнеза Милана савез са Монархијом био је потребан услед стицаја околности, а не из принципа. У том ставу, како се испоставило, није имао ко да га следи!

Кнез Милан је био одлучан да иде у Берлин да се види са царем и да сазна његово мишљење у случају компликација у Бугарској. Овога пута није се дао заварати уверавањима да ће све бити у реду. Инсистирао је да то буде званична посета, у престоници царства, по важећем протоколу.⁴² Пут за Берлин водио је Милана Обреновића преко Пеште и Беча где се 7. јуна састао са Хајмерлеом. Са њим је разговарао о приликама у Бугарској, изражавајући жељу да напори кнеза Александра Батемберга уроде плодом, али и забринутост због Каравелов-Цанковљеве владе која под утицајем Русије може да покрене акцију за уједињење „две Бугарске”. Србија не би могла мирно да гледа то уједињење, нагласио је кнез, јер би равнотежа међу балканским државама била нарушена. Казао је Хајмерлеу и то да је у том смислу писао у Петроград, тражећи да се одржи равнотежа. У супротном, Србија би морала да тражи компензације на рачун Турске. Хајмерле је немачком посланику у Бечу пренео овај разговор са српским кнезом, уз констатацију да су кнежеви погледи око бугарских намера тачни, али да сматра да велике силе не би дозволиле бугарско уједињење. Аустроугарски министар испитивао је пулс Берлина у овом важном питању, имајући у виду да би и Монархија тражила компензације ако би се Русији, у оквиру преговора за Тројецарски савез који су били при крају, тако нешто дозволило. То исто што је рекао Хајмерлеу, кнез је поновио и у Берлину,

⁴¹ Д. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинској конфереса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003, 146–147.

⁴² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (= PA AA), Serbien, R 11445, преписка Бреја и Билова од 29. априла до 31. маја 1881.

са посебним акцентом да гаранцију у смиривању тензија види у одржању Батемберга на престолу⁴³ Понављање Санстефанске Бугарске кнез није хтео нипошто да допусти, о чему је отворено говорио и пред француским послаником у Берлину али и пред другим европским званичницима.⁴⁴

Пријем српског кнеза у Берлину био је по протоколу. Смештен је у царској палати, а потом је присуствовао вечери коју је цар Вилхелм I давао у част Обреновића. *Нордгојче Алјемајне Цајџуні (Nord deutsche Allgemeine Zeitung)*⁴⁵ објавио је леп текст о српском владару, баш на сам дан његовог приспећа у немачку престоницу. Немачка, истиче се на крају, има интереса за јаком и стабилном Србијом и у то име она кнезу, том „светоме носиоцу српске круне”, жели дугу и срећну владавину.

Са престолонаследником Фридрихом III, који му се представио одмах по приспећу, Милан Обреновић је водио живи политички разговор. Рекао је да му ствари у Русији изгледају веома црне, имајући на уму недавно убиство императора Александра II и његове последице. О манифесту новог императора Александра III изразио се негативно. Смењивање либерално оријентисаног Лорис Меликова и постављење Игњатијева за министра унутрашњих дела половином маја 1881. године сматрао је погрешним избором.⁴⁶

У осам ујутру 10. јуна кнез је изашао на маневре, на Берлинско поље. Присуствовао је смотри артиљеријске бригаде Царске гарде. Вежбе су завршене након два сата и то дефилеом у част српског кнеза. У пет поподне, након опроштајног ручка у царској палати, кнез Милан кренуо је пут Петрограда. У то време руски министар иностраних дела Горчаков пристигао је у Берлин. Говорило се да га је млади император послао да са Бизмарком разговара о одржавању мира у Европи.

А заправо, у то време су три цара и њихови канцелари састављали у Берлину тајни протокол о Балкану. Проницљивом Обреновићу било је јасно да поштовање Берлинског уговора и одржање граница из Берлина виси о концу. Већ 13. јуна кнез Милан је био у Петрограду. Нешто пре тога, за свог дипломату послао је пуковника Ђура Хорватовића. Хорватовићева аудијенција код цара 24. маја 1881. године у Гатчини била је кратка. Цар је био утучен због последњих догађаја у којима је изгубио оца. Код

⁴³ РА АА, Serbien, R 11445, Ројс – Бизмарку, Беч, 7. јун 1881. и записка Бизмарка од 8. јуна 1881; АСАНУ, ИЗ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, бр. 7694, 7695, 7696 за 1881. годину.

⁴⁴ *Documents diplomatiques français (1871–1914): 1re série (1871–1900): IV (13 Mai 1881 – 20 Février 1883)*, Paris, 1932, 28–29; Д. Ковачевић, *Србија и Русија*, 152–153; Г. Јакшић, *Тајна конвенција*, 74–78.

⁴⁵ Бр. 261, 8. мај 1881, Берлин, преузето из *Српских новина*, 9/21. јун 1881.

⁴⁶ Kaiser Friedrich III. *Tagebücher 1866–1888*, redaction M. Friedel, Paderborn, 2012, 384.

канцеларовог помоћника Гирса примљен је такође кратко, исто без политичких разговора.⁴⁷ На исти начин цар и министри су дочекали и српског кнеза, љубазно, али без спремности за сложене политичке теме. Кнез је одсео у Зимском дворцу, а император га је лично сачекао на железничкој станици. Руска штампа хвалила је српског владара као православног Словена, алудирајући на несловенско порекло владара Румуније и Бугарске.⁴⁸ Кнез је добио од цара Орден Св. Андрије Првозваног, а примио је из руку кнеза Орден таковског крста. На надлежним местима сугерисано му је „саображавање руским упутствима” што никако није одговарало озбиљности ситуације како у Европи пред закључење Тројецарског савеза, тако и у Бугарској где се није знало хоће ли у случају Батембергове абдикације доћи до уједињења две кнежевине, приде и Македоније.⁴⁹

Имајмо у виду да се српски владар нашао у посети руском цару усред министарске кризе и великих промена које су доносиле исхитрене и ненадане смене на важним државним функцијама. Безбедности ради нови цар се преселио у дворцац у Гатчини у околини престонице у коју је, из безбедносних разлога, ретко долазио и то заобилазним путевима. Међу стричевима, великим кнежевима владала је неслога, министри су подносили оставке, а над самим царем доминантан утицај је задобио његов дугогодишњи учитељ, управо постављен на важну дужност оберпрокуратора Светог Синода, Константин Петрович Победоносцев. Од почетка је стао насупрот свим осталим министрима, онемогућивши доношење хитних одлука, па и оних које су се тицале плана дејства за промене у државном систему и излазак из тешке унутрашње кризе након узлета нихилиста и револуционарних удружења. Министри и саветници су били затечени царским манифестом објављеним почетком маја без њиховог знања, а још више их је забринула његова садржина. Цар објављује да ће радити на учвршћивању самодржавља, што је била рукавица у лице свим либералним друштвеним снагама, па чак и многим министрима који су заговарали умерене реформе, сматрајући да стеге треба олабавити.⁵⁰

⁴⁷ АСАНУ, ИЗ, бр. 9332, Хорватовић – Мијатовићу, Петроград, 15/27. мај 1881; РА АА, R 11445, Serbien, Швајниц – Бизмарку, Петроград, 15. јун 1881.

⁴⁸ РА АА, Serbien, R 11445, Швајниц – Бизмарку, Петроград, 15. јун 1881.

⁴⁹ Д. Ковачевић, *Србија и Русија*, 154.

⁵⁰ Д. А. Милютин, *Дневник 1873–1882*, том 2, Москва, 2016, 384–410; *Письма К. Победоносцева к Александру III*, Том I, ред. М. Покровский, Москва, 1924, 315–333. Манифест је објављен 29. априла 1881, без иједне цареве интервенције на Победоносцев концепт када је император по први пут од атентата на оца ступио на тло руске престонице. Негдашњи учитељ саветовао је младог цара да смени министра унутрашњих дела, министра

У време састављања Протокола о Балкану, придодатог Тројецарском савезном уговору потписаном у Берлину 18. јуна 1881, кнез Милан се налазио у Петрограду. Три двора су се споразумела у Протоколу у погледу интересних сфера на Балканском полуострву источно и западно од Србије, али не и око ње саме. Дакле, извесно је било уједињење Бугарске и Источне Румелије у будућности, те анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Србија би у таквим околностима остала без икакве сатисфакције. Још горе, могла је да буде изложена двоструком притиску као „неутрална” или „тампон зона”.⁵¹

Колико се год у историографији и српској/југословенској и руској/совјетској инсистира да није било политичких разговора док је Обреновић боравио у Петрограду, њему је из моралних обзира морала бити назначена суштина споразума из Берлина. Како би се другачије објаснило то што је у Петрограду боравио чак недељу дана и то управо када су амбасадори Сабуров и Бајст стављали потписе у име својих царева на један тако важан документ који представља све друго само не одржавање *statusa quo* на Истоку и поштовање Берлинског уговора из 1878. године. Да је кнез знао за ове договоре, у прилог говори његова решеност да одговори на понуду Беча о преговорима за усаглашавање ставова по свим спорним питањима, а не да са одговорима одуговлачи до краја лета, како је првобитно планирао. Из свих сусрета кнеза са бечким званичницима 1880. и 1881. године види се да их је кнез плашио урушавањем њихових балканских тековина ако га не подрже на путу успостављања пријатељских односа са Аустро-Угарском.⁵²

просвете, министра војног. Саветима је битно допринео персоналним променама у Државном савету, основном саветодавном телу императора, састављеном од министара и саветника разних државних струка.

⁵¹ Тек пошто су поделиле сфере утицаја на Балканском полуострву, три силе су у члану 5 тог истог протокола уговориле да ће послати истоветне инструкције својим дипломатама на Оријенту за будући рад, који ће се заснивати на ванредном заједничком напору три силе да покажу искрено пријатељство и одрже мир и спокојан развој прилика на Балкану. Опунмоћеници царева Фрање Јосифа и Александра III потписали су већ 27. јуна 1881. у Берлину додатак Протоколу, у којем изјављују да „локална питања” у поменутом члану не подразумевају оне послове који се тичу искључиво Аустро-Угарске или Русије, попут заштите држављана, комерцијална питања, потраживања, права проистекла из уговора итд. Такође се наглашава да се „пријатељска сарадња подразумева, али без права да се агенти двеју држава могу мешати у она питања која не потпадају под члан 5 Протокола”, A. F. Pribram, *The secret treaties of Austria-Hungary*, 1, 45–47.

⁵² Када би хтео да постигне крајњи ефекат наговештавао је могућност да напусти престо, као средство притиска на министре Монархије који су већ страховали да своје претње о абдикацији бугарски кнез може спровести у дело. Потезао је и друге Бечу немиле могућности, као што су повратак Јована Ристића на положај председника владе, уз незаобилазно апострофирање да Ристић никада неће подржати његову политику

Кнез се у Петрограду уверио да тамо имају преча посла на превазилажењу сопствених проблема и да ником није било до политичких тема које су преокупирале овог, још увек безначајног, владара на Балкану.⁵³ Русија је гледала да се заштити од опасности коалиције која је компликовала извршење Берлинског споразума и, што је још важније, да обезбеди поштовање принципа затварања мореуза за стране бродове. Бизмарк је успео да Аустро-Угарску увуче у савез, што је било у његову корист, а на штету Русије. Он је уверио императора и његове сараднике да Аустро-Угарска неће ширити своју акцију на Истоку преко граница назначених Берлинским уговором, осим ако се претходно није договорила са Русијом. Са друге стране је истицао да се само снагом Тројецарског савеза могу сузбити републиканске и анархистичке тенденције које су разарале Европу. Дакле, Тројецарски савез из 1881. године, како је касније оценио Гирс, био је израз политичке потребе датог тренутка.⁵⁴

И одлука Милана Обреновића, да политичким споразумом са Монархијом избегне опасност да Србија и у будућности засигурно остане у позицији између чекића и наковња, била је потреба тог истог, датог тренутка. Тада је сигурно морао осетити у себи отпор према позицији „руског префекта“, како је он доживео третман према себи од стране Русије. Оно што је било кључно, јесте да у Русији са Миланом Обреновићем нису хтели да преговарају, већ да му наређују. Млађи и слабији, он је морао да слуша. Са Бечом га нису мориле „братске“, „словенске“ и „моралне везе“. Ту је био начисто са ким има посла, шта му се нуди и колика је цена, а каква је накнада. Једном речју – стална надања и неизвесност били би замењени неопходним добицима и тачно утврђеним уступцима. Тако се барем кнез Милан надао да ће бити.

према Аустро-Угарској због Босне. Плашио је Монархију панславизмом. Отуда му нису остали дужни, знајући врло добро шта српског кнеза највише тишти – руски планови са Бугарима, али и бугарски планови са Македонијом. Хајмерле и Калај су га упозоравали да не би било угодно да Србија остане препуштена самој себи у такмичењу с Бугарском и да лако могу пропасти и „краљевство“ и српске националне тежње ка југоистоку (Г. Јакшић, *Тајна конвенција*, 91). Аутор је дао сасвим другачију конотацију кнежевим речима Хајмерлеу, када се кнез жалио на народ који га не разуме и наговештавао абдикацију ако му у Бечу ускрате максималну подршку. Није довео у везу кнежеву изјаву као условљавање Беча, који је такође имао своје адуте према Србији – проглас Краљевине и одбрану националних интереса од бугарских и руских претензија.

⁵³ Значајно је да министар војни Д. Миљутин, једна од кључних личности блиских и властима и словенофилима, није ни споменуо долазак српског кнеза у руску престоницу, нити податак да му се представио. Боравку бугарског кнеза Батемберга, али и црногорске кнегиње Милене Петровић Миљутин је у свом *Дневнику* посветио много већу пажњу.

⁵⁴ S. Goriainov, *The End of the Alliance of the Emperors*, *The American Historical Review*, Volume 23, Issue 2 (January 1918), 333.

Зато је одлучио да се нагоди са јачим противником. Била је то његова дефинитивна одлука, у којој су велики удео имали дезинтеграција Османског царства и изражена настојања великих сила да сасвим игноришу српске интересе у предстојећим поделама „болесника на Босфору”. Наде у Русију, којој је био искрено одан, ишчезавале су постепено. Преокупација стварношћу у којој су Бугари имали иза себе Русију, док су Срби остали без ичије подршке и заштите, давала му је права да сам одреди путеве и начине како да земљу извуче из изолације.

Кнез се вратио преко Варшаве у Беч 22. јуна, а 25. јуна поподне пристигао је у Београд. Разумевајући да се периоди утицаја и моћи великих сила на било ком простору циклично смењују, осетио је да позиција Аустро-Угарске коју подржава Немачка, све више јача. Са друге стране, видео је немоћ Русије након трагичне погибије цара, те попуштање Аустро-Угарској зарад утицаја у Бугарској. За Србију руски цар није имао више од симпатија. Свежи утисци о прогласу Румуније за краљевину из марта месеца служили су му као доказ моћи Беча и Берлина. Хајмерле није хтео ни румунском кнезу да одобри проглас краљевине, али после политичког договора са Румунијом, то се ускоро догодило испред очију Србије.⁵⁵ Пријатељство Беча значило је, по Обреновићу, и пријатељство Берлина и Лондона. Пријатељство Русије отварало је сукобе на свим фронтovima, а није нудило помоћ каква му је била потребна: војна, финансијска, политичка. Његова изјава да се Русија одрекла Србије зарад Бугарске, била је тачна процена актуелне ситуације. Српски народ је био спреман да љутњу на братску Русију због Велике Бугарске заборави. Мада су руски званичници тврдили да је повлачење Русије привремено, дало се разумети да оно може да траје знатно дуже од пет до шест година како је Гирс говорио српском изасланику Протићу после Берлинског конгреса.

*

По пристизању у Беч 22. јуна кнез се састао са Хајмерлеом. Елиот је известио Гренвила да је Аустро-Угарска добила одрешене руке од Русије да по свом нахођењу и интересима уреди односе са Србијом.⁵⁶ Тиме је речено све и после тога наступ Хајмерлеа према кнезу има логичан след догађаја. Кнеза су очекивали у Бечу да ступе у преговоре које су они иницирали у мају месецу.

Аустроугарски министар иностраних дела је одмах извадио унапред припремљен пројекат политичког договора из фиоке и кренуо да га

⁵⁵ R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 111.

⁵⁶ Ф0, 7/1015, Беч, 24. јун 1881.

чита кнезу, тачку по тачку. Кнез у начелу није имао примедбе на предлог, али јесте у појединостима. Истог дана увече требало је да се сусретне са министром финансија Бенјамином Калајем и да са њиме поразговара о појединостима договора. Ради дефинисања појединости и утаначавања оних тачака уговора који су били у интересу Србије кнез се задржао у Бечу 23. и 24. јуна. Да је прихватио предлог „без знатних примедба” и без преговарања он би био знатно обавезујући по *Пројекћу*⁵⁷ који се назива Хајмерлеовим, а по свему судећи састављач предлога био је управо Калај. Зато што је кнез Милан водио преговоре, коначна редакција уговора носи датум 23. јун 1880. године. Она је сачињена на француском језику, насловљена као *Traite avec la Serbie*. На трећој страни, иза десет тачно стилизованих чланова налази се одобрење које је Милан Обреновић својеручно исписао:

„J'approuve pleinement et entièrement la heneur de la presente convention”.⁵⁸ На крају је ставио свој потпис „M. M. Obrenovitsch Prince de Serbie”.⁵⁹

На крају документа је стајало да се ратификација има изменити најдаље две недеље од тог датума. Опште је позната чињеница да је 28. јуна 1881. године споразум потписао министар иностраних дела Чедомиљ Мијатовић, пошто су већ у преамбули уговора који су договарала два владара, аустријски цар и српски кнез, у складу са ондашњом европском праксом, одредили своје ministre иностраних послова Хајмерлеа и Мијатовића, да уговор потпишу.⁶⁰ У том својству је кнез опуномоћио министра Мијатовића. Ратификација је обављена од стране аустријског цара 7. јула у Ишлу, а 4. јула од стране српског владара. Размена ратификација обављена је 11. јула у Београду.⁶¹

⁵⁷ М. Самарџић, С. Самарџић, *Хајмерлеов пројекћ Тајне конвенције из 1881. године*, 451–471. Приређивачи не наводе приликом објављивања документа оне делове који су прецртани, дорађивани, рестилизовани, обележени плавом, те црвеном оловком и коментарима на маргинама, у којима има чак и таквих који се односе на став српског кнеза према битним члановима уговора. Упоредујући приређени текст са архивским документом, који сам добила добротом историчара Данијела Радовића, мора се констатовати да овај документ није приређен по узусима који важе за критичко објављивање извора.

⁵⁸ „У потпуности одобравам садржину овог уговора”.

⁵⁹ ННStA, PA, I, Kt. 450a, Kopien der Geheimen Verträge, 1873–1918. Ad. 1.

⁶⁰ Сви ондашњи уговори између великих сила склопљени су по договору између владара, а потписивали су их министри иностраних дела, евентуално дипломате акредитоване и од владара посебно овлашћене да ставе параф на оно што су монарси уговорили.

⁶¹ A. F. Pribram, *The secret treaties of Austria-Hungary*, 1, 54.

Крајње је време да се позабавимо анализом овог документа, познатог као Тајна конвенција, иако то заправо није била, већ се радило о класичном уговору о савезу. Циљ нам је да на научним основама утврдимо да ли је и у којој мери он био у интересу Србије или пак то није био. С тим у вези изнећемо аргументе и ставове и око одговорности Милана Обреновића за овај савезнички уговор. Такође ћемо упоредити коначну верзију уговора са Хајмерлеовим пројектом, како бисмо указали на важне чињенице да је прва понуда била знатно тежа јер је много више обавезивала Србију од коначне редакције, док са друге стране другу најбитнију ствар по Србију, правац будућег ширења граница, није прецизирала.

Битно је нагласити да су у оба документа, радној и коначној верзији, постојале две тачке од велике важности за Аустро-Угарску и две тачке од велике важности за Србију. Обе стране од њих нису хтеле одступити. Све остало су модалитети. Са стране Аустро-Угарске две кључне ствари биле су заштита поседа у Босни и Херцеговини и обезбеђивање позиција у интересној сфери Новопазарског санџака. Са њима у вези стајали су захтеви према Србији да неће трпети верска и друга сплеткарења, нити усмеравати пропаганду ка тим подручјима. Тиме је Србија, која није била потписница Берлинског уговора, требало да и фактички призна његов 2. члан, односно европски мандат за временски неодређену окупацију османских територија од стране Аустро-Угарске. Друга важна ствар била је неутралност Србије у случају аустро-руског рата. Због тих стратешки важних тачака Монархија је и тражила уговор о савезу са Србијом. Онда је и природно да се те тачке налазе и у пројекту и у финалном тексту закљученог уговора, али, као што ћемо видети, по српску страну оне су боље дефинисане у крајњој верзији уговора. Оба члана о томе су узајамна, односно обавезна су и за Монархију према Србији. Кнез Милан је обележио најважније захтеве Србије, а то су били одржање династије Обреновић и проглас краљевине, те признавање јужног правца за проширење српских државних граница, као и дипломатска подршка на оба поља. И док се у *Пројекћу* тек у 8. члану оставља процени аустријског цара да помогне уздизање Србије у ранг краљевине ако, како се каже, „за јачање династије то буде неопходно”, у коначној редакцији уговора у 3. члану стоји да процена околности и потреба за уздизање Србије у ранг краљевине припада српском кнезу. Што се тиче другог српског захтева, у *Пројекћу* у 9. члану стоји где Србија не сме да се шири, на Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак, али не и где сме да прошири своје границе. Па и тако непрецизно, ширење граница је условљено немогућношћу Турске да се утврди у суседству Србије. Дакле, ако Турска може да одржи своју власт јужно од српских граница, онда Србија не може на било који правац ширења да рачуна. У коначној

редакцији уговора, у 7. члану, изричито се наводи да проширење у правцу јужних својих граница (без Новопазарског санџака) је могуће ако Србија буде у стању да то оствари у подесној прилици.⁶²

Све ове, као и друге битне измене уследиле су управо као резултат кнежевих преговора у Бечу, вођених 22. и 23. јуна 1881. године. Отуда се не можемо сложити са тврдњом да Србија није извукла све користи из споразумевања са Аустро-Угарском, јер је Милан Обреновић пристао на поједностављене и мање прецизиране форме које се односе како на националне и државне интересе, тако и на саму династију Обреновић.⁶³ Упоредивањем *Пројекта* са коначном редакцијом уговора о савезу видећемо да кнез Милан није хтео да везује интересе земље за северну Монархију у војним питањима, нити да дозволи њеној војсци, полицији, пограничним службама да, под видом „помоћи и заштите” Србији, наметну туторство, односно старатељство, вређајући њен суверенитет. Јер шта би друго значила одбрана династије „сваком, чак и оружаном помоћи”⁶⁴? Или пак одредба да Србија неће ступати ни у какву акцију без знања и одобрења аустријског цара, те натурање „директног” или „сепаратног” деловања царске и српске војске у условима када би се војном конвенцијом српска војска привремено подредила највишој царској заповести?!⁶⁵ Исто то важи и за ону одредбу у *Пројекту* у којој стоји да ће Србија своју спољну политику саобразити спољној политици Монархије, те се прецизирају основе за саобразност. Тим основама Аустро-Угарска признаје Србији да њена независност и интегритет не вређају интересе Монархије, односно њима се даје потврда онога што је Србија стекла у ратовима сопственим жртвама и крвљу и што јој је признато од стране међународних фактора у Берлину 1878. године. Наравно да српски владар није могао да прихвати такву формулацију из које проистиче да јој та права признаје северна сусетка,⁶⁶ чак ни по цену да ће она употребити свој утицај на спречавање настанка „нових творевина, којима би династија, државно или национално јединство Србије непосредно или током времена могле да постану жртвом”,

⁶² М. Самарџић, С. Самарџић, *нав. дело*, 465; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996: dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, Т. 1 (1876–1918)*, приредио М. Стојковић, Београд, 1998, 178.

⁶³ М. Самарџић, С. Самарџић, *нав. дело*, 455–457, 461.

⁶⁴ Исто, чланови IV и V *Пројекта*, 464.

⁶⁵ Исто, чланови X и XI *Пројекта*, 465.

⁶⁶ Исто, члан VII *Пројекта*, 464.

алудирајући на могућност стварања велике бугарске државе.⁶⁷ Имајмо на уму да је, када је нудила ову врсту подршке Србији, Аустро-Угарска већ потписала у Берлину Протокол о Балкану којим је пристала на уједињење Бугарске и Источне Румелије. Са друге стране, кнезу је било јасно да се Монархија против Санстефанске Бугарске бори због сопствених, а не због српских интереса, па што би се уговарала „помоћ” Србији када је то истовремено био интерес Монархије. Најважније питање за Србију, којег у *Пројекти*у није било, јесте прећуткивање правца и простора на који се Србија у будућности може ширити.⁶⁸ Први пут у нововековној историји једна значајна сила пристала је да се одреди унапред око могућих нових српских граница. Знамо добро да Русија, као ни Аустро-Угарска до овог момента, нису хтеле да признају малој кнежевини право да и она претендује на било који део османских европскихседа, већ јој је одређивана, сходно надгровању две велике силе око њихових добитака, евентуална ректификација граница. Признавање права Србији да се шири у правцу својих јужних граница, дакле у тумачењу српске стране на Стару Србију и Македонију, било је кључно за дефинисање националне политике у будућности. Добро је познато да је управо одређивање јужног правца ширења, кроз његово признање од стране Аустро-Угарске, повукло за собом силне материјалне и људске ресурсе Србије који су три деценије улагани на том простору, пре него што је тамо отишла српска војска и са успехом у Балканским ратовима отелотворила „јужни правац” у нову државну територију Краљевине Србије. Највећа заслуга за тај успех припада управо Милану Обреновићу, на чије су се муке и заслуге наслонили и приграбили сву славу његови опоненти и непријатељи.

Колико је тај добитак у уговору важан разумеће се по ономе што су, пре потписивања уговора, управо Хајмерле и Калај поручили кнезу да на Солун и Албанију не помишља, да правац ка југу где Србија може евентуално да се шири у будућности не обухвата саобраћајну линију Митровица – Солун и да Монархија у Новопазарском санџаку не жели било каквог такмаца. Шта онда значи тврдња да је кнез могао преговорима доћи до „већих уступака”? Њих нема, има само писмене обавезе једне силе да Србија може да се прошири у правцу својих јужних граница, ако за то у датом тренутку има снаге. У том за Србију важном члану 7 Монархија се обавезује да ће утицати и на друге силе да заузму став повољан по Србију. Зашто би то Монархија чинила за Србију?

⁶⁷ М. Самарџић, *Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881*, 40. Самарџић се позива на Хауптманова истраживања, *Austro-Ugarska politika, Trojcarski savez и Тајна конвенција са Србијом године 1881*, 71; исти, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 126.

⁶⁸ Исто, члан IX *Пројекта*, 465.

Андраши, али и његови наследници нису имали планове да овладавају Вардарском долином и изгледање на Македонију служило је једној сврси – истискивању Русије са Балкана. Када је Калај споменуо да је стицање Македоније немогуће због српских захтева за надокнадом, Андраши је упозорио да нису територијалне последице најважније достигнуће за Аустро-Угарску, већ удаљавање Русије. Отуда се Милану Обреновићу признаје право проширења Србије у правцу Моравско-вардарске долине. Јер, зашто би Монархија заустављала Русију, када је Србија у првом реду заинтересована да јој пројектом Велике Бугарске Русија не затвори једини излаз који јој је остао. Зато, свако решење које би томе могло да послужи, истовремено је и прихватљиво. Једино у случају пораста руског присуства, Монархија би тражила територијалну надокнаду.⁶⁹

Кнежеви министри Пироћанац и Гарашанин, тврдили су да је права корист по Србију једино да се тачно дефинише област Турске на југу која јој има припасти, шта више да се одреде будуће границе Србије, Бугарске и Грчке, да Солун обавезно припадне Србији ради изласка на Егејско море!⁷⁰ Такви захтеви били су лишени сваке реалности. Монархија би тиме рушила свој потпис у Берлину којим су установљене нове границе, да не говоримо да би тиме она трговала са територијама туђе државе, чиме би себе дискредитовала. Да подсетимо да се радило о политичарима који су ратове против Турске оштро критиковали као опозиција. Они нису знали за проблеме кроз које су кнез и Ристић прошли, гурани час да се одмакну од источних, час од западних граница, а онда и од југозападних! Битка за ратне тековине током 1878. године није се могла олако заборавити. Све што се *желело* хитно се преорјентисало на правац онога што се *морало*. Пироћанац и Гарашанин ниједног тренутка нису изнели свој предлог, чак ни онда када су се сложили око корисности споразума са Монархијом.⁷¹

Домаћа наука се подругљиво односила према овом, у датим околностима, значајном успеху српске спољне политике. Имати писмену обавезу једне силе да ће заложити свој утицај на друге силе да прихвате будуће промене граница Србије у правцу југа добит је од изузетног значаја у време када се није дало предвидети у ком тренутку ће се одиграти бугарско уједињење. Зато Уговор о савезу са Аустро-Угарском представља обезбеђивање компензација за Србију унапред, што јој нико и никада раније није понудио. То је уједно и највећи уступак Монархије према

⁶⁹ G. Demeter, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878–1914*, Sofia, 2017, 23.

⁷⁰ По изводу из Пироћанчевих бележака за 1881, у: Г. Јакшић, *Тајна конвенција*, 77.

⁷¹ Исто.

Србији, коју је до тада свим силама настојала да одбаци од леве обале Вардара. Прихвативши, чланом 7 Уговора, да се Србија шири у једном правцу, Србији је дата значајна концесија осведочена потоњим радом национално-културне пропаганде Краљевине Србије, те реализацијом на ослобођењу и уједињењу Рашке области, Косова и Метохије и дела Македоније у балканским ратовима.

Сетимо се да је Беч три деценије радио против територијалног проширења Кнежевине на Босну и Херцеговину, против јачања српске државе, против њене независности, против уздицања у ранг краљевине. Тако је било све док Андраши седамдесетих година није развио, а 1878. године и уобличио источну политику са јасним циљем – истискивање руског утицаја са Балкана. За креирање новог правца послужио се српским национализмом који је у руском пројекту Велике Бугарске видео највећу опасност. Мада до оставке на функцију заједничког министра иностраних дела Монархије 1879. године није успео да доврши њену конструкцију она се, део по део, склапала, све до момента потписивања Тајног уговора о савезу између Аустро-Угарске и Србије из 1881. године.

Краљ Милан је био убеђен да судбина Српства зависи од судбине Србије, јер је она једина у оној фази развитка у којој би могла да учини „што озбиљније за српско уједињење. Али уједињења нема без Босне и Херцеговине! А судбина Босне и Херцеговине везана је за судбину Аустро-Угарске. Другим речима, српско уједињење везано је за судбину Аустро-Угарске. Ту је кључ наше спољне политике. Ту треба бити паметан...”, забележио је први краљ обновљене српске краљевине.⁷²

Са друге стране кнез Милан избегао је ону формулацију у *Пројекћу* којом се у нераскидиву везу доводе проширења Монархије на Истоку, са територијалним проширењима Србије.⁷³ Избегао је и друге, по Србију, неповољне формулације. Таква је она у 5. члану *Пројекћа* по којој се Србија обавезује да ће „директно спречити” социјалну или црквену агитацију против Аустро-Угарске, претварајући је у много блажу форму да „неће трпети” политичка, верска и друга сплеткарења. Непропорцијално захтеву да Србија „директно спречи” агитације против Монархије, та сила се по *Пројекћу* обавезивала на то да ће „настојати” да сузбије агитације на својој територији против кнеза, династије или државног поретка

⁷² П. Тодоровић, *Српска сивар у Сивој Србији. Успомене на краља Милана*, приредила Л. Перовић, Београд, 1997, 308.

⁷³ Исто, члан XII *Пројекћа*, 466. Каже се да „није искључено” ни да се Србија прошири а да Монархија не тражи за себе проширење, али сама формулација оставља мале шансе таквог сценарија.

и независности.⁷⁴ Кнез Милан је одбио и обавезу потписивања војне конвенције, остављајући само у назнакама евентуалност да се о томе може разговарати ако би је обе стране сматрале неопходном, а не да се таква конвенција везује за одређени случај као што је напад Турске на српску или аустроугарску територију. Сувишно је наглашавати да, у том случају, исход рата не би био по српским жељама и могућностима, те би зависио од подређеног положаја српске војске царској врховној команди.⁷⁵ Нема сумње да је кнежево одбијање проистекло из бојазни да би Србија и српска војска могле под разним изговорима бити злоупотребљене за аустроугарске интересе. Јасно је да кнез није ускратио Србији „веће уступке” зато што је био брзоплет, већ је успео да одржи ону дистанцу на којој морају бити две независне и суверене државе, с обзиром на њихову несразмерну величину и моћ. Кнез се задовољио потпором дипломатске природе, а с обзиром на статус и углед Аустро-Угарске у међународној заједници, то није била ствар за занемаривање. Сем благонаклоне неутралности и прихватања 2. члана Берлинског уговора о окупацији турских територија од стране Монархије, Србија друго и није могла да понуди овој великој сили. Стога уговорени савез између две земље јесте морално обавезивање на пријатељску политику, уз заштиту обостраних основних интереса.

*

Што се тиче осталих чланова коначне редакције уговора о савезу и пријатељству између Србије и Аустро-Угарске, за коју је заслужан, али и одговоран једино Милан Обреновић, ствари овако стоје. По договору два царства из јануара 1877. године Србији је била намењена улога неутралне територије на коју не може ући руска војска, или било која друга.⁷⁶ Русија је тада неутралност Аустро-Угарске платила коначним пристанком да Србија постане тампон зона између два царства, у коју не може да улази нити руска, нити било која друга страна војна сила. Одредба члана 4 Уговора о савезу, да Србија неће допустити улазак страних војски на своју територију представља заправо поновљену одредбу из аустро-руског договора из 1877.

⁷⁴ Исто, члан V *Пројекта*, 467.

⁷⁵ Исто, члан XI *Пројекта*, 469.

⁷⁶ Аустро-Угарска задржава право да одлучи о тренутку и начину окупације Босне и Херцеговине. Она се обавезује да неће ширити војну акцију на простору Србије, Црне Горе, Румуније и Бугарске, а Русија неће с војском улазити у Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину. Србија је постала неутрална зона, а Босна и Херцеговина су, за разлику од договора у Рајхштату 1876, постале неспорна зона утицаја Хабзбуршке монархије, са правом на окупацију, *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 59–60.

године. Ако је Русија пристала да не може ући са војском у Србију, зашто то да не потврди и српска страна која свакако, по проценама кнеза Милана, не може да се бори са руском војском против Аустро-Угарске. Близина моћног суседа била је таква да би мала земља, по његовом схватању, страдала.⁷⁷ Са друге стране, у члану 5 Аустро-Угарска се обавезује на неутралност ако Србија ратује са трећом страном. Овде се сигурно има у виду Турска. Довољно је сетити се у каквој је паници била Србија 1876. и 1877. године, у време ратова против Османског царства, да је Аустро-Угарска неће напасти с леђа, па да се схвати пун смисао ове одредбе. Истовремено, кнез Милан је одбио понуду здружене аустро-српске војне акције против Турске. И Србија се реципроцитетно обавезала на пријатељску неутралност ако би Монархија била у рату са једном или више сила. Од свих тачака овог уговора черечених деценијама уназад у литератури, јасно је да питање Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака није било у ингеренцији Србије, већ у аустро-руским договорима из 1876, 1877. 1878. и 1881. године, да обезбеђивање проширења јужних граница Србије није безначајно како се до данас тврди, те да је пријатељска неутралност доносила Србији бенефит, а не штете.

Члан 3 Конвенције прошао је врло лоше у ангажованој историографији, само зато што се односио на интересе династије и Србије. Чињеница је да је Србија у државном рангу заостајала за суседном Румунијом са којом је увек ишла упоредо. Питање државног ранга није било питање једино владареве личности, већ престижа земље. Из свих покушаја седамдесетих година 19. века, а посебно оних од 1878. до 1880. године било је јасно да европске државе неће признати Србију као Краљевину ако то Аустро-Угарска не жели. Обавеза коју је Монархија преузела на себе у том питању била је за Србију кључ решења једног важног државног питања. Са друге стране, заштита владајуће династије узајамном обавезом да Аустро-Угарска неће толерисати на својој територији сплеткарења против Србије, изузетно је значајна. Довољно је имати у виду чињеницу да је та сила од убиства кнеза Михаила држала српски престо у шаџи, дозвољавајући супарничкој династији, али и револуционарним и анархистичким силама са тла Угарске да га подривају. Пироћанчева примедба кнезу да су мере за очување династије уз помоћ Аустро-Угарске апсолутно непотребне, неоснована је. Не стоји ни тврдња Пироћанца и Гарашанина да се Србија може прогласити краљевином и без пристанка и признања Аустро-Угарске.⁷⁸

⁷⁷ Искуства Србије из 1915. године потврђују исправност погледа Милана Обреновића.

⁷⁸ Опширније: С. Рајић, *О новим аспектима историје Србије краљевином – поводом стојотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 2 (2012), 371–393.

*

Нема спора да је политичким Уговором из 1881. године Србија добила значајну потпору Аустро-Угарске за свој даљи државни живот, а обавезала се да своје интересе усклади са интересима Монархије на Балкану који су утврђени Берлинским уговором и тајним протоколом Тројецарског савеза из 1881. године. Обезбедити будућност и у том смислу онемогућити једнострану промену берлинских граница у суседству, кнез је схватио као први свој задатак.

Он је за собом носио крупне одлуке од којих Обреновић није презао:

1. Србија се услед слабости Русије мора определити између те силе и Аустро-Угарске;
2. Опредељење зависи од српских интереса, а они не прихватају Бугарску до Ниша и Мораве;
3. Моћ Аустро-Угарске расте, јер је поред Немачке, уз себе придобила и Италију.

Милан Обреновић је своју одлуку донео мирно и тврдо уверен да Србији највише користе добри односи са Монархијом.⁷⁹

Уговором између Србије и Аустро-Угарске до данас бавиле су се исцрпно југословенска, совјетска, а затим и српска и руска историографија. Сви, сем ретких изузетака, доказивали су да се радило о издајничком акту Обреновића, који је штетан по српске државне и националне интересе. Политички уговор са Аустро-Угарском из 1881. године закључен је у прописаној форми и био је у потпуној сагласности са сувереним правима владара по Уставу из 1869. године. То су потврдили и намесници својом изјавом 19. марта 1889, када су потписали сагласност о продужетку важности овог уговора до 1895. године.⁸⁰

Годину и по дана пред смрт краљ Милан се обратио једним знаменитим говором великошколској омладини и у њему је, између осталог, рекао: „Оптужују ме да сам аустрофил. Можда јесам, али ја то не знам. Ја знам да сам добар Србин. А што се тиче спољне политике коју сам водио док сам био владалац, ја сам је увек водио према оној народној ‘гују глади, испод ње се вади’. Не треба вам доказивати, надам се, да је Србији после Берлинског конгреса био остао једини прозор кроз који је гледала у Европу.

⁷⁹ Г. Јакшић, *Тајна конвенција*, 90–91.

⁸⁰ А. Ф. Pribram, *The secret treaties of Austria-Hungary*, 1, 138–141. У изјави, између осталог, намесници потврђују да су Уговор из 1881, као и његова допуна из 1889, закључени у потпуном складу са сувереним правима која су додељена владару Србије по Уставу из 1869, те по новим Уставу Краљевине, донесеним 22. децембра 1888 / 3. јануара 1889. године.

Тај прозор био је Земун. Да сам и њега једног затворио, Србија би остала у пуној помрачини”.⁸¹

Милан Обреновић је био чврсто убеђен да мора издвојити посебне националне интересе од свесловенских аспирација руског колоса. За њега је то било питање егзистенције и даљег напредовања земље. Дилеме око потписаног Уговора са Аустро-Угарском кнез није имао – тврдио је непоколебљиво да је уговор сагласан тренутним и будућим интересима Србије, сходно њеном положају и ограниченој снази.⁸² То што је код савременика и у литератури таква његова намера окарактерисана као лични прохтев и издаја народних интереса оцртава намеру неаргументоване дискредитације једне државне идеје и њеног протагонисте.

ONE HUNDRED AND FORTY YEARS SINCE THE FIRST POLITICAL TREATY OF INDEPENDENT SERBIA (1881–2021). GOOD AND EVIL OF “SECRET CONVENTION”

Summary:

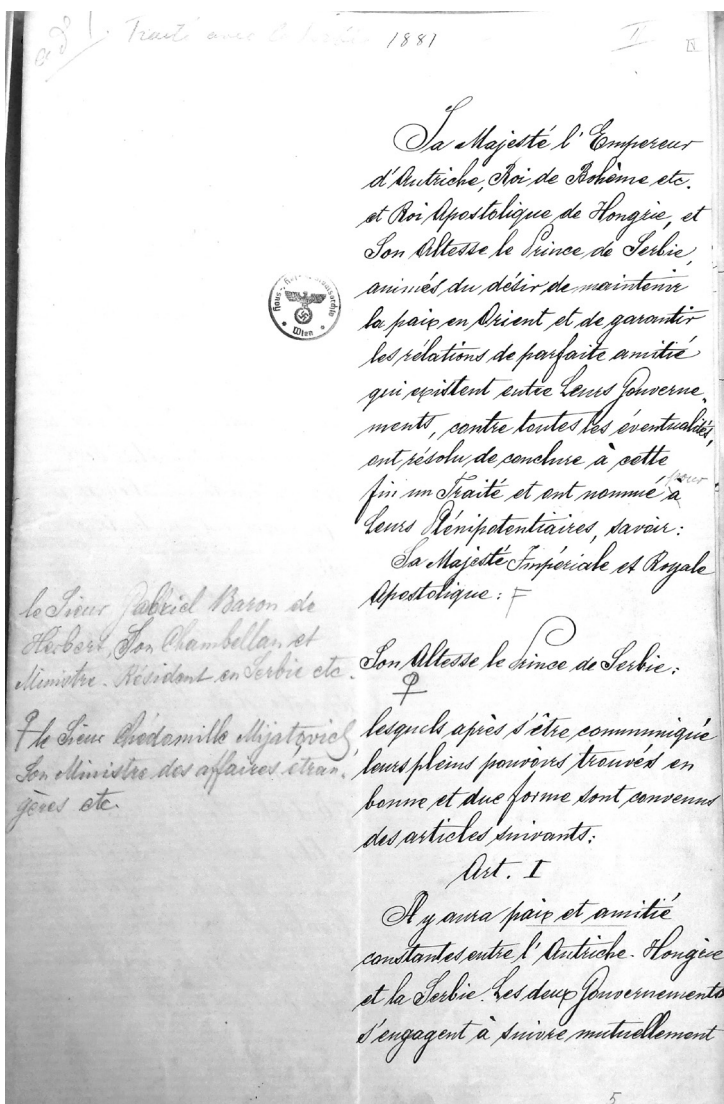
By signing an agreement with Austria-Hungary, Serbia settled its foreign policy for ten years and bought peace so that it can commit to its internal reforms and consolidation. The decade of peace gave Serbia the necessary respite, although it was not used in the best way due to internal political problems. The radicals were more and more numerous and louder against the institutionalization of the state, against the entry of foreign capital, against the construction of railways, against the formation of a professional army, against the complete foreign and domestic policy of the prince and the government. But such major decisions, in addition to the benefits, inevitably entail harm. The damage, as will soon be clearly seen, was exclusively at the expense of Milan

⁸¹ Из приватне збирке Илије Мркобраде, белешка Светолика Гребенца, по казивању Михаила Јефтића великошколца 1899, доцније угледног ваљевског адвоката.

⁸² Најпре се Чедомиљ Мијатовић, по кнежевом упутству, обратио Калају да извиди терен и може ли се обезбедити пријем Пироћанца у Бечу. Када је то уређено, кнез се обратио писмом Хајмерлеу, HHStA, PA I, Kt. 456, Liasse V, Мијатовић – Калају, Београд, 18/30. септембар 1881; исто, Хербертов телеграм и извештај из Београда, 25. септембра 1881.

Obrenović, his survival on the throne, but also the survival of his dynasty.

It is indisputable that Milan's "new course" towards the South was achieved in the wars of 1912/13. The Balkan wars were his guiding thought when he took foreign policy into his own hands. He had prophesied them three decades earlier and was preparing the country for that fateful moment. Thus, the Treaty with the Monarchy from 1881 had immediate negative consequences for the King of Milan and far-reaching positive consequences for Serbia.

Прилог 1.1. Почетна страна „Тајне конвенције“

respectifs l'ont signé et l'ont
 scellé du cachet de leurs armes.
 Fait à Belgrade en double
 expédition le ~~vingt-huit~~ ^{vingt} juin de
 l'an 1881.

Baron de Herbert ^{no} / Ch. Mijatović ^{no}

J'approuve pleinement
 et entièrement la
 teneur de la présente
 convention.

Vienne.
 11/23 Juin 1881.
 A. H. Obrenović
 Prince de Serbie

Прилог 1.2. Последња страна „Тајне ковенције” са потписима